

Transformacije povijesnog pejzaža zadarskog zaleđa od Nina do Biograda od 4. do 11. stoljeća

Pejak, Dora

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:208535>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-28**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

TRANSFORMACIJE POVIJESNOG PEJZAŽA ZADARSKOG
ZALEĐ OD NINA DO BIOGRADA OD 4. DO 11. ST.

Dora Pejak

Mentor: dr. sc. Miljenko Jurković, prof.

ZAGREB, 2022.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
Diplomski studij

Diplomski rad

TRANSFORMACIJE POVIJESNOG PEJZAŽA ZADARSKOG ZALEĐA OD NINA DO BIOGRADA OD 4. DO 11. ST.

Transformations of the historical landscape of the Zadar hinterland from Nin to Biograd from
4th to 11th century

Dora Pejak

SAŽETAK

Diplomski rad donosi kataloški pregled sakralnih spomenika građenih između 4. i 11. st. na prostoru zadarskog zaleđa. Uvodna poglavlja bave se geografsko-povijesnim karakteristikama zaleđa kao što su topografija, povijesni okvir, prometna povezanost, počeci kršćanstva i ostaci rimske rezidencijalne i fortifikacijske arhitekture. Cilj rada je izraditi katalog sakralne gradnje, a obrađeno područje je radi lakšeg snalaženja kroz rad podijeljeno u četiri podgrupe: velebitsko podgorje, ninsko područje, Ravni kotari i biogradsko područje. Svaka kataloška jedinica sastoji se od informacija o prijašnjim istraživanjima crkve, njezinoj arhitekturi, skulpturi i dataciji. U zaključku se donosi kratak pregled transformacije prostora zadarskog zaleđa zajedno s opisom nekih otvorenih teorijskih pitanja.

Rad je pohranjen u: knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Rad sadrži: 124 str., 53 reprodukcije. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: arhitektura, kasna antika, pejzaž, rani srednji vijek

Mentor: dr. sc. Miljenko Jurković, red. prof., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Ocjenjivači: dr. sc. Maja Zeman, docent, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Filip

Lovrić, doktorand, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Datum prijave rada: _____

Datum predaje rada: _____

Datum obrane rada: 24.2.2022.

Ocjena: 5

Izjava o autentičnosti rada

Ja, Dora Pejak, diplomantica na Istraživačkom smjeru - modul Umjetnost antike i srednjeg vijeka diplomskoga studija povijesti umjetnosti na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom *Transformacije povijesnog pejzaža zadarskog zaleđa od Nina do Biograda od 4. do 11. st.* rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio mog istraživanja nije izravno preuzet iz navedene literature ili napisan na nedozvoljen način, te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu, 24.2.2022.

Vlastoručni potpis:

SADRŽAJ

1.	UVOD	1
2.	CILJ I METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA	2
3.	PREGLED DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA ZADARSKOG ZALEĐA.....	4
4.	GEOGRAFSKO-POVIJESNE KARAKTERISTIKE ZADARSKOG ZALEĐA	7
4.1.	TOPOGRAFIJA ZADARSKOG ZALEĐA.....	7
4.2.	KRATKI PREGLED POVIJESNOG OKVIRA	9
4.2.1.	STANJE PRIJE KASNE ANTIKE	10
4.2.2.	KASNA ANTIKA I RANI SREDNJI VIJEK	12
4.2.3.	RANI SREDNJI VIJEK U HRVATSKOJ	14
4.3.	PROMETNA POVEZANOST.....	15
4.4.	KRŠĆANSTVO NA ZADARSKOM PODRUČJU.....	17
4.5.	O RIMSKOJ REZIDENCIJALNOJ I FORTIFIKACIJSKOJ ARHITEKTURI.....	20
4.6.	O DALMATINSKIM ŠESTEROLISTIMA	22
5.	KATALOŠKA OBRADA CRKAVA.....	24
5.1.	VELEBITSKO PODGORJE	24
5.1.1.	ROVANJSKA – SV. JURAJ.....	25
5.1.2.	STARIGRAD PAKLENICA – SV. PETAR.....	26
5.1.3.	TRIBANJ/ŠIBULJINA – SV. TROJICA.....	28
5.2.	NINSKO PODRUČJE.....	29
5.2.1.	VRSI/ZUKVE – SV. JAKOV (?).....	30
5.2.2.	VRSI – SV. TOMA	31
5.2.3.	ZATON – SV. ANDRIJA	32
5.2.4.	PRIVLAKA – SV. BARBARA	34
5.2.5.	NINSKI STANOVI/ZIDINE – SV. KUZMA I DAMJAN (?).....	35
5.2.6.	VIR – SV. MARTIN	35
5.2.7.	ŽERAVA – SV. PETAR I PAVAO U CRKVINI.....	37
5.2.8.	RADOVIN – SV. PETAR (?)	37
5.2.9.	LJUBAČKI STANOVI – SV. IVAN (?).....	38
5.2.10.	PODVRŠJE – GLAVČINE.....	39
5.3.	RAVNI KOTARI	41
5.3.1.	POSEDARJE – SV. DUH.....	41
5.3.2.	POSEDARJE – SV. MARIJA MAGDALENA (?).....	42

5.3.3.	PRIDRAGA - SV. MARTIN	42
5.3.4.	PRIDRAGA - SV. MIHOVIL	45
5.3.5.	ŠKABRNJA - SV. JURAJ	46
5.3.6.	LEPURI - SV. MARTIN	47
5.3.7.	KORLAT - SV. NEDILJICA	50
5.3.8.	DONJE BILJANE - CRKVINA NA BEGOVAČI	51
5.3.9.	KAŠIĆ - MANASTIRINE	53
5.3.10.	NOVIGRAD - SV. MARIJA	55
5.3.11.	ŠOPOT - CRKVINA	56
5.3.12.	KULA ATLAGIĆA - SV. MATEJ (?).....	57
5.3.13.	KARIN - SV. VID.....	58
5.3.14.	ISLAM GRČKI - SV. ĐURĐA.....	58
5.4.	BIOGRADSKO PODRUČJE.....	59
5.4.1.	BIOGRAD NA MORU – KATEDRALA.....	60
5.4.2.	BIOGRAD NA MORU – SV. ANTE	62
5.4.3.	BIOGRAD NA MORU – SV. IVAN EVANĐELIST	63
5.4.4.	BIOGRAD NA MORU – SV. TOMA	64
5.4.5.	GALOVAC - SV. BARTUL	65
5.4.6.	TINJ - SV. IVAN KRSTITELJ	68
5.4.7.	TINJ - MEĐINE	69
5.4.8.	KAKMA.....	69
5.4.9.	TUKLJAČA - SV. MARIJA (?).....	70
5.4.10.	ROGOVO - SV. MIHOVIL (?).....	71
5.4.11.	POLAČA - BIČINA	72
6.	ZAKLJUČAK	74
7.	BIBLIOGRAFIJA	78
8.	PRILOZI.....	90
8.1.	POPIS KARATA	90
8.2.	KARTE.....	91
8.3.	POPIS SLIKOVNIH PRILOGA	98
8.4.	SLIKE.....	100
9.	SUMMARY	124

1. UVOD

U proučavanju prošlosti jednu od bitnih uloga nužno igra i povijest umjetnosti. Proučavanje materijalnih ostataka prošlosti, posebice arhitektonske baštine koja je utjecala na formaciju pejzaža, u tome igra bitnu ulogu. Ipak, kada proučavamo dug vremenski period, što u ovom radu jest slučaj, moramo osvijestiti da se određeni prostor tijekom stoljeća mijenjao pod raznim političkim i društvenim utjecajima, te je stoga, osim valorizacije materijalnih tragova, važno shvatiti na koji su način povijesna previranja utjecala na razvoj prostora. Nije dovoljno promatrati spomenike izolirano fokusirajući se samo na komparacije i stilske analize, već je nužno pokušati saznati kontekst njihova nastanka i promatrati njihov kontinuitet tijekom vremena te način na koji su se prilagođavali raznim povijesnim zahtjevima. Dug vremenski period koji se obrađuje neizbježno nas dovodi i do problemskog pitanja o periodizaciji povjesnoumjetničkih razdoblja koje je bitno spomenuti iako se u njegovo razrješavanje neće detaljnije ulaziti. To pitanje otvara određenu problematiku oko koje je teško pronaći konsenzus i zbog toga se namjerno ostavlja otvoreno.

Kada govorimo o medievistici nemoguće je ne osvrnuti se na problematiku koja obuhvaća to istraživačko područje, a koja se očituje u nedostatku sustavnih arheoloških istraživanja. Iako je vrijednost baštine zadarskog zaleđa prepoznata rano ona iz više razloga često nije adekvatno istraživana i prezentirana javnosti. Time je smanjena mogućnost otkrivanja novih spoznaja s obzirom da nove informacije nisu dostupne - prvenstveno struci, a zatim i široj javnosti. Očit je problem nedostatak financijskih sredstava bez kojih nije moguće provesti kvalitetna istraživanja. Osim toga, što će se i pokazati kroz rad, problem često predstavljaju i neobjavljeni odnosno izgubljeni izvještaji. Razvitak novih tehnologija i metodologije istraživanja, zajedno s interdisciplinarnim pristupom, mogao bi pomoći u rješavanju određenih problema unutar struke i omogućiti konačno razrješavanje starih, ali i novih pitanja. Interdisciplinarni pristup oslanja se na znanstvene discipline poput arheologije, povijesti, etnologije, antropologije, filozofije, ali i prirodnih znanosti primjerice kemije, geografije ili geofizike. Razvitak tehnologije omogućio je nove načine proučavanja i prezentacije umjetnosti – od suvremenih metoda geofizičkog sondiranja terena i snimanja terena dronom do izrade 3D modela skulptura i rada s geopodacima unutar GIS platforme - koji se već uvelike koriste u Europi i svijetu..

Ipak, unatoč spomenutoj problematici o kojoj smo samo načeli dijalog bez dubljeg ulaženja u nju, posljednjih godina svjedočimo većem interesu i napretku u istraživanju kasne antike i ranog srednjeg vijeka u Hrvatskoj. Veći udio u historiografiji i dalje zauzimaju veća

urbana središta dok je baština ruralnog područja često zapostavljena. Bez ulaganja u otkrivanje, istraživanje, zaštitu i prezentaciju spomeničke baštine mnogi će od tih lokaliteta biti nepovratno izgubljeni. Time se gube i informacije ključne za daljnje razumijevanje transformacije povijesnog pejzaža.

2. CILJ I METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Gledajući povijesno-umjetničku baštinu kasne antike i ranog srednjeg vijeka možemo uvidjeti da je područje zadarskog zaleđa jedno od najplodnijih područja na tlu Hrvatske. S obzirom na veliku koncentraciju spomenika na tom području cilj je ovoga rada okupiti ih sve na jednome mjestu - bez obzira na njihovu veličinu, stupanj istraženosti i sačuvanosti - te ih kataloški obraditi. (KARTA 1.) Razdoblje obuhvaćeno radom je od 4. stoljeća do 11. stoljeća, tj. razdoblje kasne antike i ranog srednjeg vijeka. Radom će biti obuhvaćeni i lokaliteti 11. stoljeća kao i oni lokaliteti oko čije datacije još nije postignut konačan dogovor, ali koji zasigurno pripadaju zadanom vremenskom okviru.

Nakon uvodnog dijela slijedi poglavlje koje započinje opisom topografske slike zadarskog zaleđa. Kako bismo lakše razumjeli prostor u kojemu su smještene sakralne građevine bitno je kratko se osvrnuti na geomorfološke i biogeografske značajke prostora kao što su reljef, klima, vegetacija i vode, a kao literatura korišten je doktorski rad A. Blaće *Razvoj i suvremena preobrazba krajolika Ravnih kotara* zajedno sa člankom D. Magaša *Osnovna geografska obilježja zadarske županije* i knjigom M. Suića *Zadar u starom vijeku*. Zatim slijedi opis zadanog povijesnog okvira u kojemu je opisan razvoj zadarskog zaleđa od prvih materijalnih dokaza života do početka 12. stoljeća zajedno sa svim bitnim događajima europske povijesti koji su izravno ili neizravno utjecali i na naše krajeve. S obzirom da se upravo u zadarskome zaleđu tijekom ranog srednjeg vijeka rađa hrvatska država jedno potpoglavlje posvećeno je ranom srednjem vijeku u Hrvatskoj. Glavna literatura za ovaj dio bit će knjige *Hrvatska povijest od 550. do 1100.* Nevena Budaka, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana* i *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana* Roberta Matijašića uz dopune iz drugih knjiga kada to bude potrebno.

S obzirom na važnost prometne povezanosti koja uvjetuje nastanak naselja, a samim time i sakralne gradnje koja slijedi, kratko ću se osvrnuti i na najvažnije prometne puteve srednjeg vijeka, a koji su u funkciji još od antike. *Rimska cestovna baština na tlu Hrvatske* Ivana Milotića, već spomenuta knjiga Nevena Budaka i članak N. Jakšića o Via Magni čine

okosnicu ovog dijela rada. Osim prometne povezanosti bit će riječi i o razvoju kršćanstva, ali i o crkvenoj reformi koja je uvelike utjecala na topografiju prostora. Zbog lakše kontekstualizacije u radu će se, također, kratko osvrnuti i na profane građevine koje se u radu ne obrađuju kao što su *villae rusticae*, istočnorimske utvrde i rimski gospodarski kompleksi. Razlog tome je što su neke od crkava obrađenih u radu nastale na mjestima s kontinuitetom naseljenosti iz antike u kojima pronalazimo takve profane građevine. Kratki dio biti će posvećen i šesterolistima s obzirom da tom tipu arhitekture pripada nekoliko crkava obrađenih u radu.

Nakon uvoda slijedi kataloška obrada crkava koja će radi lakšeg snalaženja biti podijeljena u četiri podgrupe sukladno njihovom geografskom položaju: velebitsko podgorje, ninsko područje, Ravni kotari i biogradsko područje. Svaka kataloška jedinica sastoji se od informacija o prijašnjim istraživanjima, arhitekturi, skulpturi i dataciji - ukoliko su one dostupne. Bitno je napomenuti kako u ovom radu nisu obuhvaćeni spomenici najvećeg i najvažnijeg grada Ravnih kotara Zadra isto kao ni Nina, ali će zbog izrazite povijesne važnosti oba grada o njima biti riječi u sažetim odlomcima kako bi se dobila cjelovita slika. Također s obzirom na to da se upravo na području zadarskog zaleđa nalazi najveća koncentracija predromaničkih šesterolista osvrnut će se kratko i na problem njihove funkcije te titulare. Ishodišna točka u obradi lokaliteta nastalih u prvim stoljećima kršćanstva bit će knjiga Ante Uglešića o ranokršćanskoj arhitekturi u Zadru u kojoj pronalazimo i prvi - a ponekad i jedini - spomen nekih crkava, dok će za obradu predromaničke sakralne baštine okosnica biti knjiga Tomislava Marasovića *Dalmatia Praeromanica*.

Posljednja poglavlja čine zaključna razmatranja zajedno s popisom korištene literature, kartama i slikovnim priložima. U zaključku se donosi kratak pregled transformacije prostora zadarskog zaleđa zajedno s opisom nekih otvorenih teorijskih pitanja. Slikovni prilozi se uglavnom sastoje od vlastitih fotografija i tlocrta drugih autora, uz poneku stariju fotografiju pojedinih lokaliteta koji zbog nedostupnosti ili uništenosti nisu fotografirani. Karte su izrađene u programu *QGIS*, a kao podloga korištene su satelitske snimke *Esri World Imagery*.

3. PREGLED DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA ZADARSKOG ZALEĐA

Zanimanje za neke od spomenika zadarskog zaleđa započelo je vrlo rano iako do sada nije obrađeno kao zasebna jedinica u hrvatskoj povijesno-umjetničkoj historiografiji. S obzirom na iznimnu povijesnu, ekonomsku, gospodarsku i političku važnost Zadra kroz protekla stoljeća i u njemu sačuvane spomenike, koji su od velike važnosti za shvaćanje cjelokupne povijesti umjetnosti na prostoru današnje Hrvatske ne čudi kako je upravo on predmet glavnog interesa istraživača, pa upravo kroz knjige o Zadru saznajemo i o njegovoj okolini. Neka od najranijih takvih djela su dvotomna *Zara Cristiana*¹ povjesničara Carla Federica Bianchija i *Povijest Zadra* Vitaliana Brunellija² koje se obje fokusiraju prvenstveno na povijesni aspekt, dok se umjetnički spomenici nalaze u drugom planu. Bianchijeva je knjiga, iako upitne znanstvene metodologije, često nezaobilazna u istraživanju Zadra i okolice, pa će se kroz rad na nju često referirati.

Bez obzira na apsolutnu prevlast knjiga i članaka o Zadru u starijoj stručnoj literaturi, neke od crkava zaleđa vrlo su rano dospjele u fokus ranih istraživača. Tako o crkvi sv. Jurja u Rovanjskoj piše Ljubo Karaman u svom vjerojatno najpoznatijem djelu *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*³, dok o nekim crkvama kao primjerice onoj u Polači⁴ prve zapise nalazimo već na samom kraju 19. stoljeća kada su otkrivene i kada su provedena prva arheološka istraživanja.

Početak 20. stoljeća mogli bismo nazvati plodnim razdobljem u proučavanju domaće povjesnoumjetničke baštine jer se tada otkriva veliki broj novih crkava. Brojne od njih su , nakon početnih arheoloških kampanja, čekale duži niz desetljeća na prijeko potrebna revizijska istraživanja u kojima su ili detaljnije istražene ili su istraženi neki njihovi novi dijelovi. Jedan takav primjer je kompleks u Galovcu koji je prvi istraživao svećenik K. Perković 30-ih godina 20.stoljeća dok je revizija provedena tek 80-ih⁵, dok je lokalitet u Šopotu istraživan 1928. godine i čekao reviziju sve do 80-ih kada je provode Tomislav Burić i Vedrana Delonga⁶.

U razdoblju nakon Drugog svjetskog rata povećava se aktivnost Arheološkog muzeja u oslobođenom Zadru, pa tako dolazi do većeg broja istraživanja za koja su najzaslužniji

¹ Prijevod na hrvatski jezik: Bianchi, 2011.

² Brunelli, 1974.

³ Karaman, 1930.

⁴ Vijesti o istraživanjima 1898. godine objavljene su u časopisu *Smotra Dalmatinska*, a o njima vidi u: Nedved, 1990.

⁵ Belošević, 1990.

⁶ Burić, T., Delonga, V., 1986.

Stjepan Gunjača, Šime Batović, Mate Suić, Janko Belošević i Ivo Petricioli. Tada dolazi i do otkrića nekih novih lokaliteta kao što su crkve u Zukvama i Vrsima kod Nina za čije je otkrivanje zaslužan Šime Batović⁷ ili crkve u Kakmi⁸. Mnoge od tih crkava su, zajedno s već ranije poznatim, uvrštene u preglede naše predromaničke umjetnosti objavljene kroz idućih par desetljeća kao što su *Starohrvatska sakralna arhitektura*⁹, *Predromanička arhitektura u Hrvatskoj*¹⁰, *Starohrvatska baština*¹¹ ili *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*¹². Još jedno veliko ime hrvatske povijesti umjetnosti je svakako Nikola Jakšić čiji je doprinos shvaćanjima spomenika Nina, Begovače, Galovca, Zadra i Lepura izniman i na čije će se radove često referirati.¹³

Posebnu pažnju treba obratiti i na dvije knjige iz serije *Zadar u prošlosti*. Prvi svezak serije Suićeva knjiga *Zadar u starom vijeku*¹⁴ objavljena je 1981. godine, a druga, *Zadar u srednjem vijeku do 1409*. Nade Klaić i Ive Petriciolija 1976. godine.¹⁵ Obje su knjige iznimno korisne za razumijevanje prošlosti Zadra i njegove okolice jer sustavno i kritički obrađuju povijesni razvitak, ekonomske prilike i religijske aspekte, te donose veoma koristan pregled literature i izvora.

Početak 2000-ih izašla je znanstvena monografija *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*¹⁶ Ante Uglešića koja na jednome mjestu donosi kratke opise svih lokaliteta obuhvaćenih teritorijem Zadarske nadbiskupije, kao i velika monografija P. Vežića *Zadar na pragu kršćanstva iz 2005*.¹⁷ Uglešićeva sinteza ranokršćanske umjetnosti zadarskog područja ne donosi iscrpne informacije o lokalitetima već prvenstveno kraći kataloški pregled, ali je bez obzira na to važna s obzirom da je u pojedinim slučajevima jedini izvor informacija o crkvama koje do danas još nisu istražene. Vežićeva monografija pak donosi detaljan opis razvitka kršćanskog grada Zadra, ali i širenja vjere u ruralne dijelove. Pritom se osvrće na sve važne aspekte kršćanske gradnje, od tipologije i tehnike građenja do arhitektonske plastike i liturgijskih predmeta.

⁷ Batović, Batović, 1993.

⁸ Prema Marasović, 2009., 421.

⁹ Gattin, 1988.

¹⁰ Goss, 1987.

¹¹ Gunjača, J., 1976.

¹² Marasović, T., 1994.

¹³ Jakšić, 1984., 1987., 1995., 2000b, 2000c.

¹⁴ Suić, 1981.

¹⁵ Klaić, Petricioli, 1976.

¹⁶ Uglešić, 2002.

¹⁷ Vežić, 2005.

Posljednje treba spomenuti monumentalnu znanstvenu monografiju T. Marasovića *Dalmatia praeromanica* koja u četiri sveska donosi pregled arhitekture ranosrednjovjekovnog doba u Dalmaciji. Podijeljena po regijama donosi podatke o teritorijalnim cjelinama i njihovom ustroju, zemljopisnim značajkama, povijesnim vrelima, topografiji i literaturi i do danas ostaje najobuhvatnija sinteza dalmatinskog graditeljstva u zadanom vremenskom okviru. S obzirom na podjelu po regijama za potrebe ovoga rada koristio se svezak 2.: *Korpus arhitekture : Kvarner i sjeverna Dalmacija*¹⁸.

S obzirom da se u ovom poglavlju govori o prethodnim istraživanjima zadarskog zaleđa, na kojem se području nalazi velika koncentracija predromaničkih šesterolista potrebno je spomenuti kako su oni u fokus istraživača došli razmjerno rano te da se o njima sporadično pisalo kroz zadnjih nekoliko desetljeća.¹⁹

Za kraj je bitno napomenuti kako su od posebnog značaja istraživanja koja je relativno nedavno proveo A. Uglešić na tada novootkrivenom lokalitetu Podvršje-Glavčine koji zasigurno čini jedan od najvažnijih ranokršćanskih lokaliteta na širem zadarskom području, ali i nedavna istraživanja na dva lokaliteta obrađena u radu - Vir koje je tek nedavno završeno i u pripremi je objava monografije koja treba izaći²⁰, i Karin u kojem su istraživanja u tijeku²¹.

Valja zaključiti kako zasada ne postoji sinteza koja bi obuhvatila isključivo područje zadarskog zaleđa i sve njegove sakralne spomenike kasne antike i ranog srednjeg vijeka. Većinu dosadašnjih istraživanja obilježili su T. Marasović, I. Petricioli, N. Jakšić, M. Suić, V. Delonga zajedno s autorima čiji se znanstveni istraživački opus uglavnom fokusira na zadarsko područje kao što su Š. Batović, J. Belošević, A. Uglešić, D. Jelovina, D. Vrsalović, R. Jurić, P. Vežić i I. Josipović. Ipak nije na odmet još jednom napomenuti kako je dosta lokaliteta istraženo djelomično, dok su neki u potpunosti neistraženi. Često su arheološke kampanje obuhvatile samo neke dijelove lokaliteta dok su drugi ostavljeni za neka buduća iskapanja koja do danas nisu provedena. Najčešće su pak neistraženi oni lokaliteti na kojima

¹⁸ Marasović, 2009.

¹⁹ Literatura o šesterolistima je dosta opširna, pa stoga za više informacija upućujem na samo neke izabrane jedinice literature: Gunjača, S., 1955.,1963.; Jurković, 1995.; Marasović, T., 1984.; Petricioli, 1996.; Vežić, 1991., 2012., Jarak, 1998.

²⁰ 1. »Ranokršćanska i romanička crkva su istražene i konzervirane, još se istražuje u njihovoj neposrednoj blizini pronađena kamena nastamba«, <https://www.zadarskilist.hr/clanci/23112018/ranokrscanska-i-romanicka-crkva-su-istrazene-i-konzervirane-jos-se-istrazuje-u> (pregledano 20.6.2020.)

²¹»Karin: Otkriveni temelji crkve sv. Vida«, https://www.franjevci-split.hr/index.php?option=com_content&view=article&id=7623&Itemid=5, (pristupljeno 20.3.2020.)

se pretpostavlja postojanje neke crkve isključivo temeljem pronađenih ulomaka. Zbog nedostatka kontinuiranih arheoloških istraživanja i revizijskih iskapanja zakinuti smo za neke spoznaje koje su potrebne za dobivanje kompletne slike nekog lokaliteta.

4. GEOGRAFSKO-POVIJESNE KARAKTERISTIKE ZADARSKOG ZALEĐA

4.1. TOPOGRAFIJA ZADARSKOG ZALEĐA

Prije početka ovog poglavlja bitno je definirati što je topografija, a prema Hrvatskoj enciklopediji glasi to je *dio kartografije koji se bavi opisom i prikazom Zemljine površine i pojedinih njezinih dijelova radi izradbe topografskih karata i planova sa svim prirodnim (fizičko-geografskim) i umjetnim (naselja, prometnice) objektima. Topografski se snimaju (kartiraju) dijelovi Zemljine površine u što krupnijem mjerilu.*²²

Topografska istraživanja daju nam odgovore na sljedeća pitanja – zašto se različiti objekti grade na određenim mjestima, postoje li poveznice između njihove funkcije i lokacije, igraju li prometni putevi ulogu u odabiru njihova položaja. Istovremeno topografija nam olakšava rekonstruirati stare prometnice i gradove/naselja kroz koja prolaze omogućujući time rekonstrukciju povijesnog pejzaža.

Prostor obuhvaćen u ovome radu proteže se od Nina na sjeverozapadu do Biograda na moru na jugoistoku, pa sve do Benkovca na istoku, a može se geografski podijeliti na tri manje cjeline: zadarsko-biogradsko priobalje, prostor uz Velebitski kanal i središnje Ravne kotare.²³ Zadarsko-biogradsko priobalje obuhvaća priobalni pojas od Privlake na sjeverozapadu sve do Vranskog jezera na jugoistoku, prostor uz Velebitski kanal obuhvaća prostor općina Novigrad, Posedarje i Ražanac, dok se središnji Ravni kotari protežu u unutrašnjosti istom tom dužinom.²⁴ Potrebno je napomenuti kako prostor Ravnih kotara obuhvaća veći dio prostora od onoga koji se u ovome radu obrađuje, a onaj njegov dio koji nije obuhvaćen odnosi se na krajnji jugoistočni dio koji se proteže u unutrašnjost prema Bribiru.²⁵

²² Navod preuzet sa: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=61800> (pristupljeno 20.3.2020.)

²³ Blaće, 2015., 23.

²⁴ Isto, 23-24.

²⁵ Također je bitno spomenuti kako postoje različite podjele ravnokotarskog prostora prema A. Bognaru, V. Rogiću, L. Kosu, D. Magašu ili Prostornom planu Zadarske županije, a za više informacija o tome upućujem na doktorski rad A. Blaće, Razvoj i suvremena preobrazba krajolika Ravnih kotara. Isto, 26.

Prostor o kojemu je riječ u potpunosti se nalazi unutar današnje Zadarske županije, a na njegovom sjevernom dijelu nalaze se Ninski i Ljubački zaljev, na istočnom dijelu Novigradsko i Karinsko more, a na jugu Vransko jezero. Zadarsko-biogradsko priobalje obuhvaća Zadar, Nin, Vrse, Privlaku, Bibinje, Sukošan, Sveti Filip i Jakov, Pakoštane i Biograd na Moru. Sjevernokotarsko priobalje obuhvaća Ražanac, Posedarje, Novigrad i Donji Karin, dok središnji Ravni kotari obuhvaćaju Benkovac, Poljicu, Žeravu, Škabrnju, Polaču. Galovac, Kašić itd.²⁶ Spomenimo i da se nasuprot zadarskom zaleđu nalazi vrlo razvijena morska obala s trostrukim nizom otoka koji su imali bitnu ulogu u razvitku zadarske regije.²⁷

Prostor zadarskog zaleđa obilježava raznolikost geomorfoloških obilježja – od ravnokotarskih udolina do brdovitih planinskih krajeva. Velebit, Bukovica i Plješevica omeđuju prostor Ravnih kotara na čijem se prostoru nalaze vapnenačke uzvisine u smjeru sjeverozapad-jugoistok u visini do 200 m, a između njih prostiru se udoline i bila lapora, fliša i pijeska.²⁸ Neki dijelovi Ravnih kotara prekriveni su lesnim naslagama koje su ublažile već ionako relativno ravan teren, a ako tome pridodamo isušena močvarna područja i blata u Vranskom polju, Nadinskom blatu ili Trolokvama dobivamo znatan udio plodnih poljoprivrednih površina koje se iskorištavaju već stoljećima.²⁹

Osnovno obilježje površine najvećeg dijela Kotara je blago valovit reljef s nizinama, u kojima su uglavnom bile smještene poljoprivredne površine, pašnjaci i šume s lovištima³⁰, ispresjecan mnoštvom blagih uzvisina, takozvanih glavica. Takav pitomi okoliš, bez velikih rijeka ili visinskih razlika terena, uvelike je utjecao na oblikovanje kulturnog krajolika. Tako na uzvisinama nastaju gradine³¹ koje se kasnije razvijaju u urbanizirana naselja dok pristupačan teren u nizinama, koje su većim dijelom prekrivene niskim raslinjem, omogućava cestovnu komunikaciju.

Ako pak pogledamo hidrografsku sliku područja jasno nam je da ono nije odveć bogato vodom, pa tako zadarskim zaleđem ne teče niti jedna veća rijeka. Razlog tomu je krševitost zbog koje se voda ne zadržava na površini. Od jezera, najveće je prirodno Vransko

²⁶ Isto, 28.

²⁷ Više o sakralnoj baštini otoka u Lovrić, 2019.

²⁸ Suić, 1981., 46.

²⁹ Magaš, 2001., 21-22.

³⁰ Blaće, 2015., 45.

³¹ Isto, 43.

jezero, dok su umjetna Vlačine i Grabovac.³² Priobalni pojas Ravnih kotara karakterizira mediteranska klima, dok zaobalje obilježava umjereno topla vlažna klima s vrućim ljetima. Klima uvjetuje biljni pokrov koji u priobalnom pojasu čine sredozemne biljke (hrast crnika, planika, smrdela itd.), dok u zaobalju prevladavaju listopadni hrastovi i bijeli grab. Na višim dijelovima, uz obalu i vode rastu klekovine bora, bukve, biljke močvarice i drugo.³³

4.2. KRATKI PREGLED POVIJESNOG OKVIRA

Iako nas zanima razdoblje kasne antike i ranog srednjeg vijeka moramo početi od ranijeg razdoblja kako bismo shvatili razvoj prostora i povijesni okvir koji mu je prethodio. Nijedan prostor nije moguće gledati kroz točno određeni vremenski period i pratiti njegov razvoj unutar tog okvira. Povijest ne funkcionira na način da je moguće strogo odrediti kada jedan historiografski period počinje, a drugi završava. Pogotovo kada se radi o prijelazima iz jednog u drugi period. Jednako tako bitno je razumjeti da vrlo rijetko, kada netko novi naseli otprije nastanjeni prostor, sve što je ranije postojalo nestaje i postaje zaboravljeno. Također, potrebno je zapitati se što je to što novodoseljeni narod susreće kada dođe na neki prostor – je li to već uređena zajednica koja funkcionira tako stoljećima ili napušteni prostor. Ukoliko dolaze na napušten prostor pitanje je je li on samo napušten ili je, primjerice, namjerno spaljen kako bi se otežalo iduće naseljavanje.

Ono što istraživačima sigurno ne olakšava istraživanje jest činjenica da što ranije u prošlost idemo manje je poznatih pisanih, a vrlo često i materijalnih izvora, te je stoga ponekad vrlo teško rekonstruirati povijest nekih lokaliteta. Ako tome pridodamo i nedostatak sustavnih arheoloških istraživanja, čiji je direktan rezultat često upravo nedostatak materijalnih izvora, jasno je da su ponekad naša shvaćanja o tako dalekoj prošlosti ograničena. Upravo zbog toga treba pozdraviti daljnja istraživanjima kao što su primjerice ona oko crkve sv. Martina na Viru.³⁴

³² Paleolitički i mezolitički ostaci pronađeni su u Ninu, Benkovcu, Radovinu, Slivnici, Ražancu, Visočanu, Islamu Grčkom, Kašiću, Polači i Rašteviću, dok su neka od neolitskih naselja Crno vrilo, Smilčić, Kula Atlagić, Polača, Lepuri i drugi. Blaće, 2015., 25.

³³ Za detaljnije informacije vidi u: Magaš, 2001., 24-25.

³⁴ Fabijanić, 2020., 394.

4.2.1. STANJE PRIJE KASNE ANTIKE

Povijest naseljenosti Ravnih kotara seže daleko u prošlost, pa tako prve tragove života susrećemo već u prapovijesti.³⁵ Otkriće bronce uzrokuje gospodarski napredak, pa tako već u eneolitiku dolazi do povećanja broja stanovništva što uzročno vodi do širenja poljoprivrede na obradive površine Ravnih kotara. A krajem brončanog i početkom željeznog doba odvijala se panonsko-balkanska selidba nakon koje je došlo do etnogeneze plemena.³⁶

Najstariji narod, za koji znamo da je živio na području Balkana, jesu Iliri.³⁷ Iliri su skupina srodnih naroda koja je živjela na zapadnom dijelu Balkanskog poluotoka, a nastanjivali su naše prostore sve od kraja brončanog doba do antike.³⁸ Oni početkom 4. stoljeća prije Krista dolaze u doticaj s Greima koji kreću u kolonizaciju istočnog Jadrana, te njihovim dolaskom započinje razdoblje klasične antike na našem području. Ipak Grci nisu uspjeli ostaviti prevelik trag jer Dalmacija privlači pažnju Rimljana koji već u 3. stoljeću prije Krista kreću u sukobe na moru s Ilirima i odnose pobjedu za pobjedom, te time započinje dugo razdoblje rimske dominacije na istočnoj obali Jadrana.³⁹ Rimljani nakon osvajanja teritorija započinju proces romanizacije i počinju oblikovati provinciju Ilirik kojoj naziv daju prema starosjediocima.⁴⁰ Prostor antičke Liburnije postao je tako dio rimske provincije Ilirik, koja je osnovana već u 1. stoljeću prije Krista, a koja se dijeli na Gornji i Donji Ilirik. Gornji se Ilirik od 27. godine prije Krista počinje nazivati Dalmacija.⁴¹ Nije poznato kada je točno provincija Dalmacija osnovana, ali se pretpostavlja da je to bilo za vrijeme Cezara koji je čitavo desetljeće bio prokonzul naših prostora, a upravu je dobio 59. godine prije Krista.⁴² Granice rimske provincije Dalmacije protezale su se od rijeke Raše u Istri, preko Save i Une do izvora rijeka Kolubare i Ljiga u Srbiji, zatim preko rijeka Ibar i Mati do mora.⁴³

³⁵ Blaće, 2015., 32-33, 37.

³⁶ Matijašić, 2009., 39-40.

³⁷ Potrebno je razlikovati Ilire kao narod od pojma koji označava rimsku pokrajinu Ilirik, a najzaslužniji za to što se ime Ilira počelo koristiti isključivo kao geografski pojam, a ne kao etnička pripadnost, jesu Rimljani koji su, nakon doticaja s njima odlučili sve nazvati istim pojmom. Isto, 2009., 33.

³⁸ Na istočnoj obali Jadrana nazivom Iliri obuhvaćeni su sljedeći narodi: Histri u Istri, Liburni duž Hrvatskog primorja i obale, Delmati južnije od Liburna, Daorsi, Ardijejci i Plereji. Naravno bitno je spomenuti kako to nisu jedini narodi, te da pod naziv Iliri spadaju još i mnogi drugi koji su nastanjivali čitav prostor Balkana kao što su primjerice Norici, Japodi, Jasi, Varcijani, Ditioni, ali s obzirom da oni nisu nastanjivali područje koje se obrađuje u ovome radu o njima neće biti riječi. Vidi: Goldstein, 1995., 50.

³⁹ Goldstein, 1995., 50-51.

⁴⁰ Matijašić, 2009., 20.

⁴¹ Goldstein, 1995., 52.

⁴² Matijašić, 2009., 126.

⁴³ Hrvatska enciklopedija, Dalmacija, <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=13743>, (pregledano 25.9.2020.)

Jedan od jakih gospodarskih i političkih središta Dalmacije bio je *Iader* tj. Zadar koji je dobio status rimske kolonije. To je bio jedini grad s tim statusom dok su ostala romanizirana mjesta dobila status rimskih municipija. Čitav prostor rimske Liburnije bio je prekriven municipijima, te je bio najurbaniziraniji dio čitavog Ilirika, a njegova je jezgra bila upravo prostor Ravnih kotara.⁴⁴

Tijekom 2. stoljeća prostor zadarskog zaleđa doživljava i svoj procvat – dobre vremenske prilike omogućuju proizvodnju velike količine hrane što dovodi i do većeg broja stanovništva za koje se pretpostavlja da je iznosilo otprilike 40 000 - 50 000 stanovnika. Također prva dva stoljeća rimske vlasti na Jadranu obilježilo je *pax romana*, tj. vrijeme mira što se pokazalo kao plodno tlo za društveni, politički i gospodarski razvoj. Čak su i klimatske prilike bile vrlo povoljne jer je, od otprilike 9. stoljeća prije Krista pa do 4. stoljeća, trajalo razdoblje zatopljenja.⁴⁵ Sve navedeno nas dovodi do zaključka kako je upravo rimsko doba bilo doba prosperiteta za tadašnje stanovništvo. Raskošni stambeno-gospodarski sklopovi (*villae rusticae*) koji su karakteristični za Rimljane nisu zaobišli ni prostor Ravnih kotara gdje ih nalazimo na prostoru Bibinja, Posedarja, Sv. Petra na moru, Kašića, Dikla, Puntamike itd.⁴⁶

Prostor čitave Dalmacije kroz antiku obilježava svojevrsan kontinuitet. Neki od događaja koji su obilježili kasnu antiku zaobilaze teritorij Dalmacije⁴⁷, dok drugi ipak ostavljaju trag, pa tako za vrijeme Dioklecijana progoni kršćana doživljavaju svoj vrhunac. Mučenici su odigrali važnu ulogu u širenju kršćanstva jer su njima u spomen građene kapele ili čitave crkve, ali je došlo i do nastanka kulta određenih mučenika.⁴⁸ Gospodarska kriza, kroz koju Carstvo prolazi tijekom 3. i 4. stoljeća, također je uvelike utjecala na način života, pa tako opada graditeljska aktivnost i kvaliteta gradnje je sve lošija.⁴⁹ Ipak, očita je veća

⁴⁴ Blaće, 2015., 59.

⁴⁵ Glavna gospodarska grana bila je zemljoradnja, a uzgajali su masline, grožđe, smokve, pinjole koji su ujedno bili i glavni izvozni proizvodi. Bitnu ulogu imalo je i pomorstvo i ribarstvo što ne čudi s obzirom na blizinu mora. Sve veći broj stanovništva zahtijevao je i veću količinu obradivih površina i razvoju stočarstva i ratarstva, a upravo je nizina, brežuljkasti teren i plodno tlo Kotara pridonosilo tome. Vidi: Blaće, 2015., 52-53.

⁴⁶ Više o njima kasnije u potpoglavlju 4.5. O rimskoj rezidencijalnoj i fortifikacijskoj arhitekturi.

⁴⁷ Tijekom vladavine Konstantinove dinastije dolazi do previranja na prijestolju, ali i neslaganja oko teoloških pitanja. Također dolazi do sukoba na granici sa Perzijom u Panoniji, a to je najbliže što su se sukobi unutar carstva približili Dalmaciji. Vidi u Matijašić, 2012., 78-88. Panonija je bila na udaru političkih zbivanja u puno većoj mjeri nego Dalmacija, pa se tako našla i na putu Gota koji ju napadaju u drugoj polovici 4. stoljeća. Isto, 96.

⁴⁸ Više o mučenicima u Dalmaciji u Matijašić, 2012., 50-54.

⁴⁹ Isto, 105.

aktivnost u gradnji sakralnih građevina u svim dijelovima Carstva, što je direktna posljedica Milanskog edikta i oslobođenja crkvenih zajednica od poreznih nameta.⁵⁰

4.2.2. KASNA ANTIKA I RANI SREDNJI VIJEK

Peto stoljeće obilježavaju veliki događaji, kao što su podjela Carstva na dva dijela, a zatim pad Zapadnog Rimskog Carstva. Međutim ni to ne donosi značajne promjene na istočnoj obali Jadrana, iako početkom 5. stoljeća panonske provincije s Dalmacijom prvi put službeno padaju pod vlast Istočnog carstva⁵¹, a posljednji pravi zapadnorimski car - Julije Nepot - nakon svrgnuća s vlasti nastavlja vladati u Dalmaciji sve do ubojstva 480. godine.⁵²

Društveno-politička situacija u Dalmaciji 5. stoljeća nije idealna. Gradovi, iako nastavljaju svoj život, doživljavaju neku vrstu krize, a prolaze i kroz proces utvrđivanja zbog straha od upada barbarskih vojski što kao posljedicu dovodi do problema s održavanjem gospodarstva jer su najveće količine novca usmjerene na obranu.⁵³ Kršćanstvo se pak u 5. stoljeću već učvrstilo tako da u Dalmaciji imamo dokaze veće graditeljske aktivnosti. U Saloni se, kao najvažnijem crkvenom središtu, grade veliki crkveni kompleksi. Ne zaostaju ni sjedišta biskupija kao Naroni i Zadar u kojima se podižu veliki katedralni sklopovi.

Promjene na političkoj sceni Dalmacije događaju se na samom kraju 5. stoljeća kada se vlast prvo nalazi u rukama Odoakara, a zatim ostrogotskog vojskovođe Teodorika. Vladavina ovih dvaju barbarskih vladara ipak nije ostavila velikoga traga niti u organizaciji vlasti, jer Dalmacija funkcionira kao samostalna politička cjelina već neko vrijeme, niti u organizaciji života, jer su Ostrogoti već bili romanizirani.⁵⁴ Do većih promjena dolazi dolaskom istočnorimskog cara Justinijana na vlast kada započinje razdoblje kojemu će vrhunac biti velika teritorijalna ekspanzija Carstva - takozvana Justinijanova rekonkvista – cilj koje je bilo osvajanje zemalja koje su ranije bile u sastavu Rimskog Carstva. Prvo su pokoreni arijanski Vandali u Africi da bi zatim uslijedili napadi na Dalmaciju. Vrlo brzo vojska reda uspješne napade koji rezultiraju slamanjem ostrogotske vlasti u Dalmaciji, čime započinje dugo razdoblje istočnorimske prevlasti na istočnoj obali Jadrana.⁵⁵

⁵⁰ Isto.

⁵¹ Isto, 127.

⁵² Isto, 142-145.

⁵³ Isto, 146.

⁵⁴ Isto, 166-167.

⁵⁵ Goldstein, 1992., 20-22.

Justinijanovo doba obilježila je stabilna vladavina koja je omogućila procvat, pa se tako obnavljaju zidine u mnogim gradovima, a dolazi i do tzv. kastrizacije jadranske obale o čemu će više riječi biti kasnije. Dolazi i do većeg broja sakralnih gradnji, što u većim središtima što u ruralnim područjima.⁵⁶ U Zatonu se tada gradi crkva sv. Andrije, a ranija crkva sv. Martina u Pridragi dobiva novu krstionicu. Intenzivnija gradnja 6. stoljeća vidljiva je diljem Dalmacije bez obzira na pad broja stanovnika uzrokovan ratovima protiv Gota i pandemijom Justinijanove kuge.⁵⁷

Kriza koju Istočno Rimsko Carstvo doživljava zbog ratova sa Perzijom u 7. stoljeću bitno je utjecala na teritorijalni ustroj Dalmacije jer je omogućila provala Avara i Slavena.⁵⁸ Njihove provala, od početka 6. stoljeća pa nadalje, bitno mijenjaju izgled prostora. Mnogi su gradovi napušteni,⁵⁹ a pod istočnorimskom vlašću ostao je samo uski obalni pojas s otocima. Ipak, ono u čemu se mnogi istraživači slažu je postojanje kontinuiteta života na područjima koja su zauzeli Avari i Slaveni.⁶⁰ Oni se prilagođavaju životu lokalnog stanovništva te priče o padu gradova - svesprisutna priča o padu Salone kao samo jedan, ali daleko najpoznatiji primjer – nemaju pokriće jer ne postoje materijalni dokazi koji bi na to upućivali.⁶¹

Događaji 8. stoljeća koji uz provala Avara/Slavena također donose promjene su svakako uspon Langobardskog kraljevstva koji dovodi do pada najzapadnijeg teritorija Bizanta - Ravenskog egzarchata - što za posljedicu ima osnivanje posebne Dalmatinske teme sa strategom u Zadru. Ipak ovakva politička situacija nije se dugo zadržala jer je vođa Franačke države, Karlo Veliki, porazio Langobarde i pripojio njihove posjede svojoj državi.⁶² Neven Budak piše kako je dokaz povezanosti istočne carske vlasti s istočno jadranskom obalom i gospodarskim procvatom krajem 8. stoljeća - izgradnja najmonumentalnije i najskuplje crkve čitavog ranog srednjeg vijeka kod nas – crkve sv. Trojstva (sv. Donata) u Zadru koji postaje nova metropola. Tada se obnavlja i Splitska crkva, a splitska katedrala

⁵⁶ Isto, 60.

⁵⁷ Matijašić, 2012., 108.

⁵⁸ Budak, 2018., 126.

⁵⁹ Primjerice Salona, Naron, Epidaurus, Filfinum, dok je Pharos znatno smanjen. Isto, 63.

⁶⁰ Više o avarsko-slavenskim napadima u Budak, 2018., 71-76.

⁶¹ Razlozi napuštanja Salone bili su društvene, ekonomske i demografske prirode. Prelazak iz kasne antike u rani srednji vijek dogodio se postepeno i bez velikih i naglih promjena. Naravno avarsko-slavenske provala nisu donijele mirno razdoblje, ali svakako nisu donijele ni propast gradova u vrlo kratkom razdoblju. I Nada Klaić piše kako je nemoguće da su u jednom naletu uspjeli srušiti najveći grad na istočnoj jadranskoj obali. Klaić, 1971., 9.

⁶² Goldstein, 1995., 141.

dobiva novi crkveni namještaj. Još jedan dokaz povezanosti je i sudjelovanje dalmatinskih biskupa na koncilu 787. godine u Carigradu.⁶³

U idućim desetljećima Dalmacija se nalazila između dvije velike sile – Bizanta na istoku i Franačke na zapadu. Slijedile su političke igre i previranja koja su bitno utjecala na stoljeća koja će uslijediti. Franačka teritorijalna ekspanzija dovela ih je do izravnog doticaja s Bizantom koji je bio oslabljen unutarnjim borbama. Franci takvu situaciju iskorištavaju za osvajanje Dalmacije koje je krenulo pripajanjem Istre 788. godine. Postavlja se pitanje kome se u tome trenutku priklonio Zadar kao političko središte Dalmacije 8. stoljeća. Odgovor leži u sačuvanim podacima o boravku zadarskog biskupa Donata i duksa Pavla na Karlovom dvoru gdje priznaju njegovu vlast. A zanimljiva je i činjenica da je isti biskup Donat, vjerojatno kao franački izaslanik, otišao na bizantski dvor i gdje je sudjelovao u mirovnim pregovorima, te bio nagrađen relikvijama sv. Anastazije.⁶⁴

Bizantsko-franački rat konačno završava Aachenskim mirom 812. godine kojim je dogovoreno da Bizant nastavlja svoju vlast nad dalmatinskim priobalnim gradovima i otocima, dok Francima pripada unutrašnjost.⁶⁵ Ovakvim razvojem događaja omogućen je razvoj sklavinija u unutrašnjosti.

4.2.3. RANI SREDNJI VIJEK U HRVATSKOJ

Istovremeno se polako počinje stvarati osnova onoga što će kasnije postati hrvatska država. Upravo iz tog razloga je ovo poglavlje usmjereno na najvažnije protagoniste i događaje koji su obilježili stvaranje ranosrednjovjekovne hrvatske države u doba kada se Dalmacija nalazi između dvije velike sile. Prvi korak u približavanju Franačkoj učinio je franački vazal i hrvatski knez Borna koji dobiva titulu *dux Dalmatiae atque Liburniae*, a da je bio privržen franačkom dvoru govori i podatak da je ostao na njihovoj strani u svom pohodu protiv panonskog kneza Ljudovita.⁶⁶ Nakon Borne u vrijeme Trpimira dolazi do kulturne i političke afirmacije Hrvatske kneževine, pa tako znamo da se Trpimir u svojoj vladavini

⁶³ Budak, 2018., 67.

⁶⁴ Ančić, 2017., 30-31.

⁶⁵ Isto, 121-123.

⁶⁶ Isto, 107-108.

oslanjao na crkvu i da je zaslužan za podizanje benediktinskog samostana u Rižinicama u kojem je svojedobno boravio i poznati saski benediktinac Gottschalk.⁶⁷

Bizantski pak utjecaj u Dalmaciji jača za vrijeme cara Bazilija I. koji nalaže da dalmatinski gradovi danak umjesto strategu teme Dalmacije plaćaju direktno hrvatskom vladaru, omogućavajući time Hrvatskoj kneževini upravljanje Dalmacijom.⁶⁸ Ali niti ovaj potez nije uspio jače učvrstiti bizantsku vlast u zaleđu, pa tako Branimir potporu ponovno traži u Karolinzima. Značajan je i njegov pokušaj obnove Salonitanske metropolije pod vodstvom ninskog biskupa Teodozija.⁶⁹ Spomenimo još i da je Branimirovo doba bilo doba mira i velike graditeljske aktivnosti o čemu će biti riječi dalje u radu.

Još neki od važnijih knezova su Stjepan I. Držislav, kojemu bizantski car Ivan Cimiska daje kraljevske insignije i koji postaje prvi kralj Hrvatske i Dalmacije,⁷⁰ te koji nosi titulu eparha što dokazuje njegovu podređenost bizantskom caru, i Petar Krešimir IV. koji je odigrao veliku ulogu u širenju važnih crkvenih reformi koja bi bez podrške vladara bila nemoguća.

Prva stoljeća Hrvatske države mogli bismo opisati kao relativno stabilno razdoblje bez većih teritorijalnih ili političkih promjena⁷¹ koje polako kreće svom završetku već krajem 10. stoljeća zbog unutarnjih borbi za prijestolje, da bi zatim Mletačka Republika započela kratkotrajnu okupaciju Dalmacije, a vrhunac doživljava krunjenjem ugarskog kralja Kolomana 1102. godine u Biogradu za hrvatskog kralja.⁷²

4.3. PROMETNA POVEZANOST

Jedna od najbitnijih ostavština rimskog svijeta - uz vodovod, kanalizaciju, urbanizam i centurijaciju - svakako su njihove ceste. Njihov razvoj pridonio je trgovini i poljoprivredi čiji je razvoj za posljedicu pak imao brži razvoj gradova i rast stanovništva. S obzirom na odličan geografski položaj Ilirika i Panonije, jer se nalaze točno na razmeđu između istoka i zapada ne čudi što su Rimljani upravo tamo izgradili mnoge ceste. Jedna od takvih cesta povezivala je Trst i Drač u današnjoj Albaniji, a prolazila je preko Rijeke, Zadra, Skradina, Salone, Narone

⁶⁷ Više u Budak, 2018., 170.

⁶⁸ Raukar, 1997., 30.

⁶⁹ Isto, 32-35.

⁷⁰ Budak, 2018., 225.

⁷¹ Osim što krunjenjem Tomislava za kralja 925.g. nastaje Hrvatsko kraljevstvo umjesto Hrvatske kneževine.

⁷² Marasović, 2008., 36-39.

i Epidaura. Druga je povezivala današnje Ljubljanu i Beograd i prolazila preko Siska, Vinkovaca i Srijemske Mitrovice.⁷³

Cestovna mreža na području Dalmacije izgrađena je tijekom Tiberijeve vladavine, iako je dio njih izgrađen ili u fazi gradnje još za vrijeme Augusta.⁷⁴ Iz knjige *Rimska cestovna baština na tlu Hrvatske* I. Milotića donosim idući popis najvažnijih rimskih cesta na zadarskom području: *Iader – Burnum*, *Iader – Salona*, *Iader-Arauzona-Salona*, ceste iz *Asserije*, *Tragurij-Promona-unutrašnjost*, cesta od salonitanske kolonije prema granicama Ilirika (*via a colonia Salonitana ad fines provinciae Illyrici*), Gabinijanska cesta od Salone do *Andetrija* i *Burnuma* (*via Gabiniana*), cesta *ad Hedum castellum Deasitiatum*, cesta *ad Bathinum flumen*, cesta *ad imum montem Ditionum Ulcirum*, *Tilurij – Naron*a, *Naron*a-Bosna, *Salona-Naron*a.⁷⁵ (KARTA 7.)

S obzirom na veliku ukupnu duljinu rimske cestovne mreže ne čudi što su se mnoge nastavile koristiti i nakon pada Zapadnog Rimskog Carstva. U stoljećima nakon pada Carstva njima su nastavili putovati Goti, Langobardi, Huni, Franci i Bizantinci, a čak i današnje ceste prolaze vrlo blizu antičkih. Jedna takva je i poznata *Via Magna*. Nikola Jakšić u svom članku *Topografija pravca Via magna cesta vocata tendens per lucam* iz 1984. godine donosi detaljne informacije o njoj. Cesta je to čiji prvi spomen pronalazimo u dokumentu od 30.12.1324. godine pod već spomenutim latinskim nazivom. Njezino ishodište bio je Benkovac, da bi preko Gornjih Biljana, Smiljčića i Islama došli do Nina.⁷⁶ N. Jakšić donosi detaljne opise toponima sela kojima je cesta prolazila, povijesnih isprava o posjedima iz kojih je moguće iščitati i pronaći dokaze za postojanje ceste u različitim toponimima ili geografskim oznakama. Za detaljne informacije o srednjovjekovnim selima uz Veliku cestu upućujem na Jakšićev članak, ali i na njegovu knjigu *Hrvatski srednjovjekovni krajobrazi* koja uz stare donosi i neke nove informacije o spomenutoj temi.⁷⁷

I Neven Budak piše o važnim komunikacijskim pravcima koji su prolazili kroz prostor Hrvatske u ranom srednjem vijeku. Kopneni putevi većinom su slijedili stare antičke ceste koje su nastavile svoj kontinuitet dugo nakon što su izgrađene, a plovni putevi su imali iznimnu važnost zbog povezivanja istoka i zapada, preko Venecije i Ravenne do Carigrada i

⁷³ Goldstein, 1995., 53.

⁷⁴ Milotić, 2010., 272.

⁷⁵ Isto, vidi Sadržaj.

⁷⁶ Jakšić, 1984., 325-326.

⁷⁷ Jakšić, 2000a.

Levanta. Morski plovni put bio je od iznimne važnosti tijekom stoljeća invazije Avara i Slavena zbog kojih su veze obale i unutrašnjosti bile prekinute, te se trgovina i komunikacija u potpunosti preselila na more. Nažalost nemamo mnogo sačuvanih informacija o kopnenim putevima koji su povezivali obalu i unutrašnjost, ali se pretpostavlja da su ceste nastavile funkcionirati kroz cijelu kasnu antiku i rani srednji vijek.⁷⁸

4.4. KRŠĆANSTVO NA ZADARSKOM PODRUČJU

S obzirom da je u fokusu ovoga rada sakralna arhitektura zadarskog zaleđa bitno je reći ponešto i o razvoju kršćanstva na razmatranom području. A. Uglešić piše kako njegove početke možemo tražiti još u apostolska vremena navodeći kao primjer poslanicu Rimljanima u kojoj sv. Pavao navodi kako je proširio vjeru sve do Ilirika⁷⁹, ali s obzirom da materijalne dokaze o tome nemamo ovu tvrdnju treba držati kao hipotezu. P. Vežić piše kako bez obzira na spomen Ilirika u Pavlovoj poslanici ili spomen Dalmacije u poslanici Timoteju i misionarskim misijama Tita koje opisuje Epifan, sve do 3.stoljeća - u Dalmaciji ne pronalazimo tragove kršćanstva.⁸⁰ Međutim, ono što znamo jest da se, kada je krenulo na područje Jadrana, kršćanstvo širi iz većih kršćanskih centara kao što su Rim, Ravenna i Akvileja, ali i s istoka iz Soluna ili Filipija.⁸¹

Kako je područje zadarskog zaleđa ruralno ono gravitira većem središtu iz kojeg se nove ideje i ideologije zatim šire do najudaljenijih dijelova prostora koji mu gravitira. Zato kada govorimo o razvoju kršćanstva na tom području moramo početi s razvojem u njegovom središtu, a prve dokaze o kršćanstvu u Zadru kao najrazvijenijem gradu antičke Liburnije pronalazimo u 4. stoljeću.⁸² Naime na crkvenom saboru u Rimu 341. godine sudjelovao je zadarski biskup čije ime ne znamo. Krajem istog stoljeća, točnije 381. godine na koncilu u Akvileji pronalazimo prvog imenom zabilježenog zadarskog biskupa – Feliksa.⁸³ S obzirom na navedeno može se pretpostaviti da je zadarska biskupija osnovana vrlo rano, vjerojatno odmah nakon Milanskog edikta kojim kršćanstvo postaje ravnopravno s ostalim religijama. Stoga ne čudi da prvi kršćanski objekti u Zadru nastaju već tijekom 4. stoljeća, a od tamo se šire u ostale rimske gradove u blizini koji imaju status municipija kao što su Aenona (Nin),

⁷⁸ Budak, 2018., 54-55.

⁷⁹ Uglešić, 2002., 5.

⁸⁰ Vežić, 2005., 9.

⁸¹ Goldstein, 1995., 55.

⁸² Vežić, 2005., 13.

⁸³ Isto, 13.

Asseria (Podgrađe), Nedinum (Nadin) i dr. Kao i u ostatku Rimskog Carstva i u provinciji Dalmaciji vidljiva je povećana graditeljska aktivnost krajem 4. i početkom 5. stoljeća. Kratku krizu kršćanstvo proživljava tek za vrijeme ratova između Gota i Istočnog Rimskog Carstva, da bi ponovno doživjelo procvat nakon završetka rata. Bitno je još samo napomenuti da je Zadar od osnutka bio podvrgnut Rimskoj crkvi, a to se mijenja uspostavom Ravenskog egzarhata kada čitava Dalmacija pada u ruke istočne crkve sa središtem u Konstantinopolu.⁸⁴

Ono po čemu je Zadar zanimljiv jest osnivanje kršćanskog nukleusa u samom srcu nekadašnjeg rimskog foruma i kapitolija. Tijekom idućih stoljeća Zadar će postati crkvenim centrom iz kojeg će se utjecaji širiti na čitavo zadarsko područje. Kada govorimo o širenju kršćanstva iz Zadra u ruralne dijelove zaleđa bitno je razlikovati dva tipa kristijanizacije. *Spontanu kristijanizaciju pagusa* koja se očituje u gradnji privatnih oratorija i memorija uz stambeno-gospodarske sklopove koje podižu imućni pokršteni pojedinci i organizirano djelovanje Crkve koja kreće u adaptaciju ili izgradnju novih crkava.⁸⁵ Neki primjeri crkava nastalih uz gospodarsko-rezidencijalne sklopove na zadarskom području pronalazimo na većem broju lokaliteta, a više o njima bit će riječi u kataloškoj obradi crkava dalje u radu.

Druga faza kristijanizacije kreće dolaskom franačke vlasti u Dalmaciju početkom 9. stoljeća, a ono je krenulo iz većih crkvenih središta kao što su Akvileja, Milano i Benevento. Pitanjem o pokrštavanju Hrvata bavili su se mnogi⁸⁶, a novijim istraživanjima otkriveno je kako su tijekom 7. i 8. st. preživjele mikro zajednice kršćana u zaleđu isto kao i činjenica da su se i slavenske poganske tradicije zadržale na nekim mjestima.⁸⁷ S obzirom da postoji kontinuitet života, a kao što smo ranije opisali kršćanstvo je na prostore ne samo Ravnih kotara već i Dalmacije došlo mnogo ranije od dolaska Slavena na ovo područje, postavlja se pitanje je li uopće bilo potrebno provesti pokrštavanje čitavog stanovništva. Danas prevladava mišljenje kako intenzivnog i nasilnog pokrštavanja nije bilo, već je ono bilo višestoljetni proces. Počelo je prvim kontaktom s autohtonim stanovništvom u 7. stoljeću, a odvijalo se većim intenzitetom dolaskom Franaka kada su prvo kršteni pripadnici elite, a

⁸⁴ Uglešić, 2002., 7-9.

⁸⁵ Vežić, 2005., 80.

⁸⁶ Klaić, 1971.; Goldstein, 1995., Budak, 1996., 2018.; Vedriš, 2015.

⁸⁷ Vedriš, 2015., 184.

kasnije se krenulo u pokrštavanje stanovništva.⁸⁸ Neven Budak piše kako su nosioci pokrštavanja bili franački redovnici kroz proces koji je trajao čitavo 9. stoljeće.⁸⁹

Što se pak crkvene organizacije kroz 9. i 10. stoljeće tiče ono što znamo jest da Bizant pokušava učvrstiti svoju vlast na istočnom Jadranu i biskupe podređuje zadarskom prelatu, što ne čudi s obzirom na činjenicu da je Zadar imao neprekinutu kršćansku tradiciju još od 4. stoljeća, te tako Zadar postaje privremeno crkveno središte Dalmacije.⁹⁰ Ipak ovakav blizak odnos s Bizantom koštao je Zadar metropolitanskog naslova. Naime papi Ivanu X. vjerojatno je smetalo kada je u borbi zadarskog i splitskog biskupa presudio u korist splitskog iako je zadarski stolovao u političkom središtu Dalmacije.⁹¹ Tako je Zadar bio prisiljen čekati 12. stoljeće kada dobiva metropolitansku čast.⁹²

Odlučujuću ulogu u adaptaciji povijesnog pejzaža novim promjenama odigrala je i crkvena reforma 11. stoljeća koja na područje istočne obale Jadrana donosi nove arhitektonske forme koje prate reformiranu liturgiju.⁹³ Izvorište reformatorskih ideja bila je opatija Cluny, a njezine ideje već početkom 11. stoljeća u Dalmaciju nose benediktinci kamaldoljani, a bitnu su ulogu odigrali i pape.⁹⁴ Reforma se brzo širila iz svog žarišta na sjeveru sve do juga Jadrana,⁹⁵ a zahvatila je i Biograd na Moru u drugoj polovici stoljeća kada se grade i dvije crkve obrađene u radu, a više o njima donijet će se u njihovim kataloškim jedinicama.

⁸⁸ Vidi: Budak, 1996., 135; Vedriš, 2015., 197.

⁸⁹ Ovu svoju tvrdnju temelji na pojavi svećenika franačkih imena koji se javljaju u 9. stoljeću zajedno s tipologijom mnogih crkava koje su podignute u tom vremenu, a kojima uzore možemo pronaći među franačkim crkvama. Budak, 2018., 144-146.

⁹⁰ Isto, 241.

⁹¹ Isto, 240-243.

⁹² Više o povijesti zadarske nadbiskupije od njenih početaka do pada Mletačke Republike vidi u Marijan, 2009.

⁹³ Prije nego krenemo dalje ovdje se mora napomenuti kako je razdoblje 11. stoljeće prijelazno razdoblje koje zadaje terminološke probleme jer se njegovu raznolikou produkciju u literaturi nazivalo starohrvatskom, predromaničkom ili ranoromaničkom. O ovome problemu, ali i o problemu podrijetla i utjecajima reformiranih benediktinaca na razvoj rane romanike kod nas raspravlja M. Jurković u *Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu*. Za više o benediktincima u Hrvatskoj vidi monumentalnu sintezu Ivana Ostojića, 1963.

Za više o raspravi oko termina predromanika vidi pak Marasović, 2008., 40-42.

⁹⁴ Širenje crkvene reforme doživjelo je svoju ekspanziju pod papom Lavom IX. koji je ojačao ulogu papinstva u Zapadnoj Europi, osuđivao simoniju i želio zabraniti svećeničke brakove. Papa Nikola II. zatim nakon crkvenog raskola 1054. godine naređuje sazivanje sabora u provincijama, te šalje opata Majnarda kao svog legata u Split, a osorske benediktince Ivana i Lovru u Hrvatsku. Za vrijeme jednog od najvažnijih reformskih papa Grgura VII. u Hrvatsku stižu tri misije: nadbiskup Gerard posjećuje Dubrovnik (1074.) i Split (u kojem se održava sabor na kojemu se ponovno uspostavlja Ninska biskupija), kardinal Ivan dolazi u Nin (1079. kada se održava sabor), a opat Gebizon i biskup Fulkoin 1075. g. krune Zvonimira za kralja u crkvi. sv. Petra i Mojsija u Solinu. Krunjenjem Zvonimira papa ostvaruje cilj svoje reforme – tada je naime hrvatski vladar i formalno podvrgnut crkvenoj vlasti. Vidi: Budak, 2018., 251-255.

⁹⁵ Za više informacija o protagonistima, žarištima i idejama vidi Jurković, *Crkvena reforma*, 1992. i *Monumentalni pejzaž 11.st.*, 1997.

4.5. O RIMSKOJ REZIDENCIJALNOJ I FORTIFIKACIJSKOJ ARHITEKTURI

Iako rimske rezidencijalne i fortifikacijske građevine u ovom radu nisu obrađene kao samostalne kataloške jedinice potrebno se kratko osvrnuti na njih radi lakše kontekstualizacije prostora i boljeg shvaćanja njegovih transformacija. Da bismo shvatili rimsku prostornu organizaciju prvo moramo objasniti ilirsku koja mu prethodi. Iliri su svoja naselja, takozvane gradine, najvećim dijelom podizali na uzvisinama i, iako one nisu bile jedini tip liburnijskih naselja, bile su daleko najbrojnije. Oblikom su se prilagođavale terenu i bile su utvrđene bedemima osim ako im zbog visinske razlike terena oni nisu bili potrebni.⁹⁶ S obzirom da su bile građene na najpovoljnijim lokacijama Rimljani ih nakon dolaska na Jadran preuzimaju i urbaniziraju, a isto čine i s prometnim putevima koji se iz utabanih staza transformiraju u rimske ceste. Osvajanje teritorija značilo je osnivanje kolonije i organizaciju agera, a ona se između ostalog provodila podjelom zemljišta takozvanom limitacijom (lat. *limitatio*) ili centurijacijom (lat. *centurio*).⁹⁷ Prvo bi odredili dva glavna pravca, *cardo maximus* i *decumanus maximus*, a zatim povlačili paralelne pravce kako bi dobili mrežu pravilnih parcela – centurija.⁹⁸ Danas postoje rasprave oko toga koji je prostor obuhvaćao zadarski ager. M. Suić smatra da je obuhvaćao prostor od Dikla na sjeveru do Bibinja na jugu i protezao se do Bilog briga u unutrašnjosti, ali i na otok Ugljan.⁹⁹ Postojale su tri vrste agera – *ager publicus* (državno vlasništvo), *ager privatus* (privatno vlasništvo) i *ager compascuus et silvae* (pašnjaci i šume)¹⁰⁰. Granice centuriranog jadertinskog agera su na nekim mjestima vidljive i danas u raspodjeli parcela suhozidima.

Uzevši u obzir da ostatke rimske arhitekture nalazimo u Zatonu, Vrsima, Kašiću, Pridragi, Podvršju, Begovači, Polači i Galovcu, slijedi nekoliko riječi o tome. Gradnja rimskih stambeno-gospodarskih sklopova vezana je uz proces romanizacije. Naime nakon osvajanja nekog područja rimska elita, bez oslanjanja na lokalnu tradiciju, gradi takve sklopove kako bi učvrstila svoju vlast nad prostorom.¹⁰¹ Najranije faze tih sklopova na području Dalmacije nalazimo od Augustova vremena, tj. 1. stoljeća, ali nam mnogi nalazi ukazuju na njihovo korištenje, a i moguće pregradnje, tijekom 2., 3. i početkom 4. stoljeća.¹⁰² Njihov položaj je uvijek pažljivo biran. Naime ukoliko su se rimski posjedi nalazili u blizini mora sklop se u

⁹⁶ Blaće, 2015., 42.

⁹⁷ Isto, 47.

⁹⁸ Suić, 1981., 153

⁹⁹ Isto, 154. D. Maršić pak smatra da su njegove granice šire, a za više vidi članak *Prilog poznavanju limitacije agera antičkog Zadra*. Maršić, 1993., 114.

¹⁰⁰ Suić, 2003., 95.

¹⁰¹ Begović, Schrunck, 2003., 98.

¹⁰² Zeman, 2014b., 85.

pravilu gradi što bliže obali i na padini ukoliko je to moguće,¹⁰³ a lijep primjer nalazimo u Zatonu gdje se jedan takav sklop smjestio u uvali na padini, a pored koje se zatim gradi crkva sv. Andrije.¹⁰⁴ U pravilu se grade blizu izvora vode ili cisterne, cesta, prirodnih luka i na mjestima s najboljim pogledom.¹⁰⁵ Postoji više vrsta rimskih stambeno-gospodarskih sklopova¹⁰⁶, a njih nekoliko pronađenih na prostoru zadarskog zaleđa pripada jednostavnijem tipu *villa rustica* koje grade manji zemljoposjednici.¹⁰⁷ Ove vile nastaju na velikim posjedima zajedno s gospodarskim zdanjima uokolo čime je naglašena njihova dvostruka, stambeno-gospodarska, funkcija.¹⁰⁸

Do kraja 7. stoljeća većina rimskih stambeno-gospodarskih sklopova na području Zapadnog Rimskog Carstva nestaje, a datacija njihova nestanka varira ovisno o regiji. Na prostoru Mediterana nestaju tijekom 6. stoljeća nakon čega više nemamo dokaze o izgradnji novih sklopova¹⁰⁹, ali imamo dokaze o kontinuitetu njihova korištenja kroz iduća stoljeća. Razlog leži u socijalnoj promjeni koja obuhvaća militarizaciju aristokracije zbog gotske prijetnje, tj. stvaranje vojne feudalne aristokracije.¹¹⁰ Postoje slučajevi kada se postojeće građevinske strukture sklopa ponovno upotrebljavaju, ponekad na mjestima sklopova nastaju crkve ili samostani, a neki su sklopovi nastavili postojati te su se tijekom vremena pretvorili u manja naselja.¹¹¹ Takvo što ne čudi obzirom da su uglavnom građeni na najboljim položajima, te su također služili kao izvor građevinskog materijala.

Osim stambeno-gospodarskih sklopova postoji još nekoliko raširenih tipova profanih građevina rasprostranjenih duž istočne jadranske obale, a jedan od njih su istočnorimske utvrde. Naime, Mate Suić uvodi termin *kastrizacije* koji označava kasnoantičku tendenciju fortificiranja gradova i njihovih teritorija koja je krenula nakon završetka rata s Gotima.¹¹² Najzaslužniji za ovu elaboriranu mrežu utvrda koju Mate Suić zove - *bizantski limes na istočnoj obali Jadrana* - je Justinijan u čijem se Kodeksu prvi put spominju planovi za

¹⁰³ Suić, 2003., 324.

¹⁰⁴ Vidi 5.2.3. ZATON - SV. ANDRIJA.

¹⁰⁵ Begović, Schrunk, 2002., 113.

¹⁰⁶ Vile se dijele prema tipu vlasništva, tipu tlocrta, prema položaju i prema kronologiji. Za detaljnije informacije o svakoj od podjela vidi Begović, Schrunk, 2003., 99-105.

¹⁰⁷ Treba napomenuti kako se termin *villa rustica* u literaturi često koristi za sve rimske objekte u ruralnim dijelovima Dalmacije, dok bi zbog njihove funkcije u prostoru prikladniji bili drugi termini (*mansio, vicus, portorium, praetorium*), pa stoga treba pripaziti prilikom korištenja tog termina. Zeman, 2014a., 36. Više o podrijetlu, vrstama i razvoju vila vidi u: Begović, Schrunk, 2003.; Zeman, 2014b., 14-70.

¹⁰⁸ Begović, Schrunk, 2003., 99.

¹⁰⁹ Wickham, 2015., 475.

¹¹⁰ Isto, 478.

¹¹¹ Isto, 474.

¹¹² Suić, 2003., 256.

obnovu provincija koji uključuju i njihovu zaštitu.¹¹³ M. Katić tezu o bizantskom limesu dovodi u pitanje smatrajući da Justinijan nastoji poboljšati uvjete za plovidbu Mediteranom, a kao primjer navodi izgradnju ne samo utvrda već i pripadajućih pristaništa i luka u njihovom podnožju.¹¹⁴ Da s korištenjem termina limes treba biti oprezan slaže se i H. Gračanin navodeći kako sličan limes nije pronađen nigdje na Mediteranu, ali i kako za izgradnju obrambenog sustava na Jadranu nije ni bilo potrebe jer je Istočno Rimsko Carstvo bilo jaka pomorska sila. Prema Gračaninu utvrde su služile za bolju navigaciju morskog puta i dodatnu zaštitu brodovima, ali i kao utočište za lokalno stanovništvo u slučaju opasnosti.¹¹⁵

S obzirom na veliku važnost plovnih puteva (KARTA 6.), ali i granični položaj Dalmacije između istoka i zapada, ne čudi velik broj utvrda od Mljeta do Brijuna,¹¹⁶ posebice na otocima zadarskog arhipelaga zajedno s prostorom velebitskog kanala. Dvije takve utvrde nalazimo na području rimskog *Argyrontuma* (današnjeg Starigrada), a uz jednu od njih nalazimo i ostatke male istovremene crkve. Ta utvrda na položaju sv. Trojice kod Tribunja nije štitila samo zaleđe Starigrada, već i zajedno s utvrdom iznad Ljubač Drage, Ljubački zaljev.¹¹⁷ Arhitektura tih utvrda pokazuje da ne postoji određeni tip koji se slijedi, već se svaka zasebno prilagođava terenu na kojem nastaje. Ono što im je ipak mogli bismo reći zajedničko, jest postojanje nekog sakralnog objekta unutar utvrde ili u njezinoj neposrednoj blizini, postojanje cisterne za vodu i smještanje utvrde iznad pomorskih luka radi bolje prometne povezanosti.¹¹⁸

4.6. O DALMATINSKIM ŠESTEROLISTIMA

Dalmatinski predromanički šesterolisti predstavljaju zanimljivu skupinu arhitekture, a na području Dalmacije dosad ih je pronađeno jedanaest - i to su svi smješteni na prostoru od Nina do Splita, dok se njihova najveća koncentracija nalazi upravo na zadarskom području. O njima nam je dostupna opsežna literatura, a najviše su se njima bavili P. Vežić, I. Petricioli, T. Marasović, M. Jurković i V. Delonga. Nažalost, samo je jedan preostao u potpunosti sačuvan, onaj sv. Trojice u Splitu - dok su ostali sačuvani u visini od 1-2m s iznimkom četiri

¹¹³ Suić, 1995., 136.

¹¹⁴ Katić, 2003., 526.

¹¹⁵ Gračanin, 2015., 84.

¹¹⁶ Za više o rekonstrukciji plovnog puta na istočnoj obali Jadrana i njezinoj kasnoantičkoj fortifikaciji vidi: Goldstein 1992., 29-59; Badurina, 1992.

¹¹⁷ Tomičić, 1990., 146.

¹¹⁸ Isto, 143-144.

šesterolista koji su sačuvani samo u arheološkim ostacima (Kakma, Krševan u Zadru, Bribir, Škabrnja).¹¹⁹

Sve ih krasi šest radijalno postavljenih konhi oko središta koje završava kupolom na tamburu i svi su sličnih dimenzija (promjera između 10 i 11 m). Glavna razlika među njima jest rješenje ulazne konhe – zadarski šesterolista na mjestu ulazne konhe imaju pravokutni završetak, dok crkve u Brnazama, Pridragi i Kašiću imaju naknadno dodan pravokutni vestibul. Što se oblikovanja vanjskog plašta tiče sve izuzev Trogira, Pridrage, Splita i Kašića imaju glatki zid, dok navedene crkve imaju lezene.¹²⁰

Zanimljivo je da šesteroliste pronalazimo i na području bizantske Dalmacije i hrvatske kneževine, a razlog tomu je činjenica da služe univerzalnom dijelu liturgijske prakse – memorijalnom, a ne euharistiji koja se razlikovala na spomenutim područjima.¹²¹ Prvi koji je naslutio moguću memorijalnu funkciju nekih crkava ovog tipa bio je I. Fisković,¹²² a najviše se tim pitanjem bavio M. Jurković čija razmišljanja donosim u sažetom obliku. Svim šesterolistima zajednička je memorijalna funkcija u različitim oblicima, a vezani uz nju su i titulari sv. Marije i sv. Mihovila koje pronalazimo na nekima od njih kao što su npr. sv. Mihovil u Pridragi i sv. Marija u Zadru. Titular sv. Marije vezan je uz centralne građevine, a svoje podrijetlo vuče još iz grobne rotunde Djevice Marije u Jeruzalemu čiji se oblik preuzima i počinje koristiti za memorije, mauzoleje i privatne oratorije. Naši se šesterolista funkcionalno uklapaju u takav marijanski kult. Naime crkva u Kašiću se nalazi na plemićkom posjedu i u funkciji je privatnog oratorija isto kao i ona u Škabrnji, a sv. Mihovil u Pridragi služio je kao oratorij samostana. Spomenimo još samo da su kod crkve u Trogiru i sv. Marije u Zadru pronađeni sarkofazi koji izravno dokazuju funerarnu funkciju.¹²³

Glavni neriješeni problem šesterolista tiče se uzora tj. pitanja odakle je došao model. T. Marasović, I. Petricioli i P. Vežić su svi u jednom trenutku uzor vidjeli u zadarskom ranokršćanskom baptisteriju, a istog je mišljenja i M. Jarak.¹²⁴ Miljenko Jurković piše da ne postoji direktna genetska veza među njima, štoviše čak je i njihova funkcija različita, te zbog toga uzor ne vidi u baptisteriju.¹²⁵ P. Vežić pak razmatra povijesni okvir i zbog činjenice da

¹¹⁹ Spomenimo kako pod šesterolistima smatramo i njihove varijante kao npr. osmerolista u Ošlju.

¹²⁰ Jurković, 1995., 228.

¹²¹ DeLonga, 2001., 28.

¹²² Fisković, 1985., 45.

¹²³ Jurković, 1995., 233-237.

¹²⁴ Jarak, 1998., 124.

¹²⁵ Jurković, 1995., 229.

Zadar postaje glavni grad bizantske Dalmacije u 8. stoljeću te, shodno tome, preuzima i bizantske arhitektonske uzore, povezuje zadarski baptisterij s carigradskim crkvama Bogorodice Hodegitrije i sv. Eufemije, a šesteroliste smatra njihovim logičnim izravnim potomkom. Također spominje da je i crkva sv. Donata mogla utjecati na njih, a njihovu međusobnu poveznicu vidi u kako navodi *predromaničkom jeziku arhitekture*¹²⁶. Ono što možemo zaključiti jest da pitanje uzora još nije usuglašeno, te nam preostaje vidjeti kako će se razvijati u budućnosti.

Konačno ćemo se dotaknuti i pitanja datacije. Jedan od pouzdanijih načina datacije je preko analize skulpture, a I. Josipović¹²⁷ i P. Vežić¹²⁸ zastupaju mišljenje kako su svi, osim sv. Jurja u Škabrnji¹²⁹, nastali u kraćem vremenskom periodu od kraja 8. do kraja 9. stoljeća. Najpouzdanije su datirani šesterolisti u Kašiću i Pridragi prema djelovanju *Klesarske radionice iz doba Trpimira*, točnije 2/3 9. stoljeća, dok među ranije spadaju šesterolisti u Trogiru i Brnazama s početka 9. stoljeća.¹³⁰

5. KATALOŠKA OBRADA CRKAVA

5.1. VELEBITSKO PODGORJE

Prostor velebitskog podgorja (KARTA 2.) obuhvaća obalni dio uz Velebitski kanal koji pripada u kvarnersku regiju, a prvi spomen imena Podgorje nalazimo već u 14. stoljeću.¹³¹ Ovaj je prostor u ranom srednjem vijeku pripadao teritoriju ninskog biskupa, sve do ukidanja biskupije u 10. stoljeću, da bi zatim kratkotrajno pripao splitskoj, te konačno zadarskoj nadbiskupiji odmah po njezinu osnivanju u 12. stoljeću.¹³² Kada govorimo o ranokršćanskom sloju na tom području neznatni ostaci sačuvani su samo u Senju, ali je zato ranosrednjovjekovnih ostataka više. Više o tome u nastavku.

¹²⁶ Vežić, 2012., 51-52.

¹²⁷ Josipović, 2011., 104.

¹²⁸ Vežić, 2012., 63.

¹²⁹ Vidi sekciju: Škabrnja - sv. Juraj

¹³⁰ Vežić, 2012., 62-63; Josipović, 2011., 104.

¹³¹ Marasović, 2009., 170.

¹³² Isto.

5.1.1. ROVANJSKA – SV. JURAJ

U blizini Maslenice uz obalu Velebitskog kanala u zaseoku Rovanjska smjestila se crkva sv. Jurja čiji spomen pronalazimo već 1071. godine u ispravi kralja Petra Krešimira IV. kao *sancti Georgii in Rawna*. Prvu fotografiju crkve (sl. 1) objavio je L. Jelić u svom djelu o Ninu povezujući je s crkvama križnog tlocrta koji pretpostavlja i za sv. Jurja.¹³³ Zatim su se njome bavili I. Petricioli, T. Marasović, V. Goss i M. Pejaković¹³⁴.

Najopsežniju analizu donosi I. Petricioli i tipološki je povezuje s crkvom sv. Pelegrina na Dugom Otoku. Piše o njihovim sličnostima i razlikama (sv. Pelegrin je kvadratnog tlocrta i ima kružnu kupolu, a sv. Juraj pravokutan tlocrt i elipsastu kupolu)¹³⁵. V. Goss također piše o sličnosti između sv. Jurja i sv. Pelegrina, te crkvu iz Rovanjske datira u 10. stoljeće.¹³⁶ N. Jakšić ju kratko obrađuje u katalogu karolinške arhitekture i datira u 9. stoljeće.¹³⁷ T. Marasović je već 1978. godine ubraja u skupinu crkava jednoapsidnog centralnog tipa, koju razrađuje dvadesetak godina kasnije, zajedno sa sv. Pelegrinom i sv. Viktorom na Dugom Otoku i sv. Marijom u Malom Ižu koja predstavlja kružnu varijantu istoga tipa.¹³⁸ Ovdje valja naglasiti kako se radi o njegovoj vlastitoj tipologizaciji crkava. Ipak ne slažu se svi s takvim datacijama, pa tako A. Uglešić crkvu sv. Pelegrina smatra ranokršćanskom¹³⁹, dok novija istraživanja pokazuju kako je crkva sv. Viktora pak građena u drugoj polovici 5. ili početkom 6. stoljeća.¹⁴⁰ Prema svemu navedenom jasno je da datiranje crkve sv. Jurja isključivo prema tipološkoj sličnosti s navedenim otočkim crkvama treba uzeti s rezervom.

Tijekom 1983. godine konzervatorske radove proveo je Zavod za zaštitu spomenika kulture u Zadru. Sv. Juraj je crkva neobična tlocrta koji je rezultat kasnijih prigradnji. (sl. 2) Izvorno je to bila manja pravokutna građevina s polukružnom apsidom presvođena eliptičnom kupolom na trompama, da bi, vjerojatno u 12. stoljeću, dobila pravokutnu prigradnju na zapadu s bačvastim svodom i zvonikom, a u kasnijem srednjem vijeku sjevernu pravokutnu prigradnju s bačvastim svodom i grobnicu s arkosolijem na južnoj strani. Na vrhu kupole ostao je sačuvan akroterij. Od izvornih otvora sačuvana su samo dva prozora – jedan na

¹³³ Jelić, 1911., 17.

¹³⁴ Pejaković, 1996., 121-133. M. Pejaković je proučavao povezanost tlocrtno kompozicije crkve i njenih otvora sa položajem sunca za vrijeme blagdana i dana sv. Jurja pozivajući se na Vitruvijev postavke. Za više informacija upućujem na knjigu *Omjeri i znakovi* (1996).

¹³⁵ Petricioli, 1963., 179.

¹³⁶ Goss, 1987., 105.

¹³⁷ Jakšić, 2000e., 330-331.

¹³⁸ Marasović, 1994., 152-154.

¹³⁹ Uglešić, 1992b, 173.

¹⁴⁰ Vučić, 2011., 119.

južnoj strani, a drugi na apsidi. Nažalost tijekom gradnje zapadnog dijela uništen je izvorni ulaz u crkvu.¹⁴¹ Građena je nepravilno složenim klesanim kamenjem s obilnom ispunom. Nisu pronađeni kameni ulomci liturgijskog namještaja.

Izvorna crkva sv. Jurja bila je malena centralna crkva s polukružnom apsidom presvođena kupolom. Znamo da je u neko doba dobila veće prigradnje s zapadne i južne strane koje su bitno izmijenile njen prvobitni izgled. (sl. 3) Pitanja njene datacije smo se ukratko dotaknuli, ali nije na odmet ponoviti kako je ne možemo sa sigurnošću datirati. Nažalost, ulomci namještaja koji često pomažu prilikom datacije nisu sačuvani, pa tako o njoj možemo zaključivati isključivo na temelju arhitekture. Gledajući sličnosti s crkvom sv. Viktora na Dugom Otoku koja je nedavno preciznije datirana može se spekulirati o ranokršćanskom izvoristu crkve sv. Jurja koja je kasnije u romanici pregrađena.

5.1.2. STARIGRAD PAKLENICA – SV. PETAR

Crkva sv. Petra nalazi se između Starigrada i Selina pod Velebitom. Prva istraživanja provedena su uoči Drugog svjetskog rata, ali nam se nažalost niti nalazi niti dokumentacija nisu sačuvali, a dok su o istraživanjima izvijestile jedino novine.¹⁴² B. Gušić piše kako su i njegove bilješke propale tijekom rata, ali se sjeća ulomka zabata s ostatkom natpisa ...*bus suis votum solvit...* i komadića troprutog križa. Također navodi mišljenje kako je crkva imala četiri faze od kojih je najstarija obuhvaćala istočni dio s apsidom, te kako je bila bačvasto svođena, a stari joj je zvonik bio srušen tijekom druge faze u kojoj je crkva produžena.¹⁴³

Kasnije se više istraživača bavilo crkvom i grobljem oko nje¹⁴⁴, ali je arheološki istražena tek u istraživačkim kampanjama 1999.-2008. godine kada je potvrđeno postojanje ranosrednjovjekovne i kasnosrednjovjekovne faze s dogradnjama.¹⁴⁵ Kampanje je vodio R. Jurić koji se lokalitetom i najviše bavio zadnjih desetljeća, s fokusom na okolno groblje.¹⁴⁶

¹⁴¹ Petricioli, 1963., 177-179.

¹⁴² U izvještaju se između ostalog navodi da je crkva građena u *dvije epohe*, kako se u starom dijelu vide ostaci lukova i da latinski natpis pronađen na vratima otkriva da je crkvu kao zavjet dala izgraditi *neka dobrotvorka*. Jurić, 2003., 650.

¹⁴³ Gušić, 1973., 39, bilj.151.

¹⁴⁴ Vidi popis ranijih istraživača u: Jurić, 2003., 653.

¹⁴⁵ Jurić, 2013., 649.

¹⁴⁶ Za više o tome vidi bibliografiju R. Jurića.

Crkva je prošla temeljitu konzervaciju od 2007. do 2012. godine. O crkvi je pisala i V. Delonga koja ulomak podrijetlom iz sv. Mihovila u Pridragi pripisuje crkvi sv. Petra.¹⁴⁷

Crkva sv. Petra jednobrodna je pravilno orijentirana crkva s polukružnom apsidom, kamenim potpornjacima i zvonikom. Njezino današnje stanje rezultat je kasnijih pregradnji, a izvorna crkva bila je znatno kraća jednobrodna s apsidom.¹⁴⁸ Apsida je uža i niža od broda, polukružna izvana i iznutra i prekrivena samostanskim svodom. Građena je priklesanim lomljencima što je odvaja od zapadnog dijela koji je građen pravilno klesanim kvadrima¹⁴⁹, a s obzirom da ona pripada najstarijem dijelu crkve¹⁵⁰ možemo pretpostaviti da je i cijela izvorna crkva bila građena lomljencima. U romanici je crkva produžena prema zapadu kada dobiva i zvonik prislonjen uz njezin južni perimetralni zid, dok u kasnosrednjovjekovnoj fazi dobiva pet masivnih potpornih lukova – dva s južne i tri sa sjeverne strane.¹⁵¹ (sl. 4-5) Što se otvora tiče postoje dva ulaza u crkvu - glavni zapadni i sporedni južni. Najstariji je prozor uski prozor smješten u središtu apside, a njemu slični nalaze se na prvom i drugom katu zvonika sa svih strana.¹⁵² Još po jedan uzak prozor nalazi se na pročelju i južnom zidu uz kontrafor smješten blizu apside. Spomenimo još i kako se na najvišem katu zvonika nalaze polukružno zaključeni prozori, a na isti su način svođena i tri prizemna ulaza u zvonik.

Svi komadi predromaničkog liturgijskog namještaja izgubljeni su u Drugom svjetskom ratu,¹⁵³ a jedini preostali ulomak pluteja ukrašen križem s rozetama i danas je ugrađen iznad zapadnog ulaza. Srećom ostali su nam sačuvani i već spomenuti Gušićevi zapisi o natpisu i ulomku križa.

Datacija crkve u predromaniku se čini ispravna. Preciznija datacija na temelju dostupnih informacija trenutno nije moguća, ali zato sa sigurnošću znamo da je bila pregrađivana dvaput u kasnijim razdobljima kada je dobila izgled koji ima danas.

¹⁴⁷ Uporište u svojoj teoriji vidi u činjenici da su ulomci iz Pidrage prebačeni preko Starigrada u Knin. U Starigradu ih je primio don A. Adžija koji je tada radio za Muzej HAS u kojem se čuvaju i danas. Delonga, 1996., 250.

¹⁴⁸ Jurić, 2013., 649.

¹⁴⁹ Marasović, 2009., 177.

¹⁵⁰ Isto.

¹⁵¹ Isto, 178.

¹⁵² Isto, 177.

¹⁵³ Jurić, 1990., 650.

5.1.3. TRIBANJ/ŠIBULJINA – SV. TROJICA

Tribanj/Šibuljina maleno je selo u sastavu općine Starigrad najpoznatije po ostacima jedne od najvećih justinijanskih utvrda sačuvanih na istočnoj obali Jadrana unutar koje se smjestila crkva sv. Trojice.¹⁵⁴ Na prostoru današnjeg Starigrada nalazio se rimski grad – *Argyrunum* - koji se razvio na mjestu s kontinuitetom naseljavanja i kroz ranija razdoblja, a sve zahvaljujući svom odličnom strateškom položaju.¹⁵⁵ Upravo zbog toga se, za vrijeme istočnorimske uprave nad Dalmacijom, gradi strateški važna utvrda nešto niže od prapovijesnog lokaliteta Gradina, sjeverno od Starigrada, od koje su ostali najbolje sačuvani bedemi, a koju prvi u literaturi spominje i prepoznaje Ante Glavičić.¹⁵⁶ Dok su prapovijesni lokaliteti - Velika i Mala gradina i Velika ograda - smješteni na višim dijelovima, crkva i kastrum nalaze se na nižem dijelu padine, okrenuti prema Velebitskom kanalu gdje im je omogućen vizualni kontakt s kastrumima iznad Modrić drage, Ljubačkog zaljeva i onoga uz Ljubačka vrata.¹⁵⁷

Crkva sv. Trojice danas je u funkciji kapele pravoslavnog groblja, te nikada nije istraživana (sl. 6). Obnovljena je izvana, pa je nemoguće vidjeti izvorni način građenja. Jednobrodna je, sa zvonikom na preslicu na pročelju i apsidom smještenom u istočnom, izvana pravokutnom, dijelu. I apsida i brod natkriveni su dvostrešnim krovom. Od otvora sačuvana su samo zapadna ulazna vrata i malen uzak prozor na apsidi.

Crkva je smještena s vanjske strane južnog zida justinijanske utvrde.¹⁵⁸ Što se pitanja datacije tiče A. Uglešić vjeruje kako je crkva istodobna s bedemima, a prema njemu tome u prilog govore tehnika zidanja, izgled apside i gljivasti trijumfalni luk, ali i činjenica da većina justinijanskih utvrda sadrži ranokršćanske kapele izvan ili unutar samog objekta.¹⁵⁹ A. Glavičić potvrđuje istu dataciju, isto kao i Dubolnić¹⁶⁰, i navodi da je *crkva vjerojatno zapuštena, a mogla je biti obnovljena u vrijeme pokršćavanja Hrvata*. Da bi zatim opet bila napuštena zbog turske opasnosti, a obnovljena dolaskom novog stanovništva u naselje.¹⁶¹ Nažalost, ne navodi nikakve izvore ili dokaze koji bi mogli potkrijepiti njegove tvrdnje.

¹⁵⁴ Uglešić, 2002., 50.

¹⁵⁵ Dubolnić, 2007., 1-2.

¹⁵⁶ Glavičić, 1984. 19-21. Za literaturu o ranijim istraživanjima lokaliteta sv. Trojica vidi u: Tomičić, 1990., 142.

¹⁵⁷ Tomičić, 1990., 142-143.

¹⁵⁸ Dubolnić, 2007., 39-40.

¹⁵⁹ Uglešić, 2002., 51-52.

¹⁶⁰ Dubolnić, 2007., 40.

¹⁶¹ Glavičić, 2003., 40.

Uzevši u obzir činjenicu da se radi o jednoj od većih justinijanskih utvrda na obali Jadrana i da su one najčešće sadržavale crkvu najvjerojatnijim se čini teza spomenutih autora da je crkva sv. Trojice sagrađena u vrijeme gradnje bedema. Sve ostale pretpostavke o kasnijim obnovama treba držati upravo pretpostavkama jer konkretnih dokaza za njih nema.

5.2. NINSKO PODRUČJE

Ninsko područje (KARTA 3.) obuhvaća sjeverozapadni kopneni dio Dalmacije,^a zemljopisno obuhvaća otok Vir, Ninski i Ljubački zaljev te mali dio Ravnih kotara u jugoistočnom dijelu. Najveći grad je grad Nin koji je bio jedno od antičkih i ranosrednjovjekovnih središta toga dijela Dalmacije. Iako je imao određen ugled kao rimski municipij svoj vrhunac doživljava u ranom srednjem vijeku kada postaje jedno od najvažnijih političkih, kulturnih i vjerskih središta Hrvatske države. Tu titulu može zahvaliti svom povoljnom geografskom položaju u Ninskom zaljevu koji je omogućavao proizvodnju soli još od antičkih vremena, blizini Zadra kao najvećeg i najutjecajnijeg grada Dalmacije i plodnom nizinskom tlu koje je omogućavalo proizvodnju velike količine hrane. Nin je i kao umjetničko središte ostavio traga i na svoju okolicu.

Kada govorimo o *Aenoni* nemoguće je ne spomenuti Ninsku biskupiju koja je postojala gotovo čitavo tisućljeće, a koja je nastala kao proizvod sukoba između Rima i Bizanta¹⁶² i kao takva odigrala bitnu ulogu u razvitku ranosrednjovjekovne Hrvatske države.

Materijalna ostavština grada Nina vrlo je bogata, a neki od spomenika su ostaci amfiteatra, foruma i Dijanina hrama, crkve sv. Nikole, sv. Anselma ili sv. Križa, natpis s imenom kneza Branimira ili natpis nadvratnika crkve sv. Križa s imenom hrvatskog župana Godečaja.¹⁶³ Nije na odmet još jednom napomenuti kako navedeni spomenici neće biti obrađeni u radu.

¹⁶² Njezino osnivanje potaknuo je Trpimir želeći izdvojiti svoju biskupiju od dalmatinskih koje su se nakon Focijeve shizme 867. godine priklonile carigradskom patrijarhu, pa tako osniva Ninsku biskupiju koja je obuhvaćala čitavo područje Hrvatske države i koja je odgovarala rimskom papi. Vidi: Budak, 2018., 152-154.

¹⁶³ Ovo dakako nije sva sačuvana baština grada Nina, a s obzirom na njegovu povijesnu važnost i literatura je dosta opširna. Za početak vidi :Suić, Batović, Belošević, 1968.; Strika, 2011.; Batović, Suić, Belošević, 1979.

5.2.1. VRSI/ZUKVE – SV. JAKOV (?)

U blizini Nina u zaseoku Zukve u mjestu Vrsi Šime Batović je sedamdesetih godina prošlog stoljeća provodio istraživanja rimskog gospodarskog sklopa i starohrvatskog groblja. Tom prilikom pronađen je ulomak ranokršćanskog pluteja koji zajedno s kamenim ulomkom ukrašenim križem ugrađenim u prozor romaničke crkve sv. Jakova svjedoči o mogućem postojanju ranokršćanske crkve na tom području. (sl. 7) Crkvu sv. Jakova kratko opisuje i vizitator M. Priuli navodeći da je 1603. godine pokrivena slamom.¹⁶⁴ Š. Batović navodi kako na području Vrsa postoji više rimskih nalazišta poput Brižine, Oklađe, Cimatorj-sv. Mijovja i dr.¹⁶⁵ On je proveo i istraživanja ispod crkve sv. Jakova 1979. godine prilikom kojih je otkriveno desetak rimskih prostorija koje datira u *kasno rimsko doba*¹⁶⁶ iako postoje tragovi ranije arhitekture, a najzanimljivije su svakako dvije s apsidalnim završetkom koje su prema njegovim riječima: *čini se, u kasno rimsko doba bile korišćene za starokršćansku crkvu, na što donekle upućuju kontrafore uz apsidu.*¹⁶⁷ I A. Uglešić, kada kratko piše o crkvi 2002. godine, navodi kako je moguće da je jednobrodna rimska građevina s eksedrom adaptirana za potrebe kršćanskog kulta i postala oratorij.¹⁶⁸ Branka Migotti crkvu u Vrsima pak svrstava u skupinu crkava nastalih u sklopu gospodarsko-stambenih zdanja i navodi kako je služila kao vjersko središte ranokršćanske zajednice.¹⁶⁹ Zvezdan Strika se slaže s njezinim mišljenjem i piše da je crkva sv. Jakova: *najvjerojatnije adaptirana i preuređena od već prije sagrađenih prostorija, kao što se to bio slučaj s prvom ninskom crkvom sv. Asela.*¹⁷⁰

Nekih 200-injak metara dalje, na položaju Kulina, otkriven je rimski mauzolej čiji tlocrt i dokumentacija nikada nisu objavljeni, a danas se ne zna gdje se nalaze¹⁷¹. I za ovo je otkriće zaslužan Š. Batović koji mauzolej ne vidi kao zasebnu građevinu u prostoru, već smatra kako on funkcionira kao dio većeg sklopa koji se nalazio oko crkve sv. Jakova.¹⁷² M. Dubolnić Glavan i D. Maršić iznose pretpostavku kako odnos mauzoleja prema gospodarskom sklopu u Vrsima podsjeća na onaj u Mulinama na Ugljanu, a u korist svojoj pretpostavci navode i sličnosti u dimenzijama i prostornom rasporedu oba mauzoleja.¹⁷³

¹⁶⁴ Filipi, 1969., 573.

¹⁶⁵ Batović, 1981., 86.

¹⁶⁶ Isto, 88.

¹⁶⁷ Isto, 88.

¹⁶⁸ Uglešić, 2002., 44.

¹⁶⁹ Migotti, 1994., 119.

¹⁷⁰ Strika, 2011., 37-38.

¹⁷¹ Dubolnić Glavan, Maršić, 2019., 17.

¹⁷² Batović, 1981., 85-90.

¹⁷³ Dubolnić Glavan, Maršić, 2019., 18. Za više o mauzoleju u Mulinama vidi: Suić, 1957.

S obzirom na utvrđeno postojanje rimskog rezidencijalno-gospodarskog sklopa na mjestu crkve sv. Jakova, ali i mauzoleja u neposrednoj blizini za kojeg je moguće da mu je pripadao, moguća je pretpostavka o prenamjeni rimske prostorije s apsidom u kršćanski oratorij. U prilog toj teoriji govore i otkriven ulomak ranokršćanskog pluteja i ulomak ukrašen križem ugrađen u prozor crkve. Obzirom da su prostorije sklopa datirane u stoljeća kada je kršćanstvo već etablirano i kada se raširilo u ruralne dijelove prenamjena jedne od prostorija umjesto gradnje nove crkve čini se kao izgledna mogućnost.

5.2.2. VRSI – SV. TOMA

Sjeveroistočno od Nina, u naselju Vrsi, na mjestu nekadašnjeg srednjovjekovnog sela imena *Sutmia*, *Sotomia*, *Sottomia* ili *Sutmijan* pronađeni su ostaci trikonhne crkve s pravokutnim ulazom. Crkva je izgrađena na mjestu rimskog stambeno-gospodarskog sklopa.¹⁷⁴ Stajala je čitava sve do 17. stoljeća nakon čega je počela propadati da bi potpuno nestala, a konačno su je 1961. godine otkrili Ivan i Šime Batović.¹⁷⁵ O njoj piše V. Goss¹⁷⁶ i svrstava je u starohrvatsku arhitekturu, dok njezin tlocrt objavljuju P. Vežić¹⁷⁷ i R. Jurić.¹⁷⁸ Crkvu navodi i vizitator M. Priuli kao poljsku crkvu bez krova koja se nalazi u mjestu Surnie.¹⁷⁹

Crkva sv. Tome centralna je građevina. (sl. 8) Malenih je dimenzija i sastoji se od tri konhe i pravokutnog ulaznog dijela gdje su pronađeni tragovi praga portala. Sačuvana je samo u arheološkim ostacima s time da joj je sjeverozapadna strana zajedno s dijelom južne konhe u potpunosti uništena. P. Vežić piše kako se iznad središnjeg kvadratnog dijela vjerojatno dizala kupola što zaključuje na temelju analogija sa sličnim crkvama - sv. Nikolom u Prahuljama ispred Nina i sv. Krševanom na Krku. Svoju tezu temelji na fino klesanim kamenim blokovima pronađenima tijekom iskapanja, a koji su prema njemu pripadali pilastrima što su nosili pojasnice kupole.¹⁸⁰ Sličnog je mišljenja i T. Marasović čija je pretpostavka bačvasti svod ili polukalota iznad zapadnog dijela, polukalote iznad tri

¹⁷⁴ Vežić, 2011, 53; Batović, 1993., 219.

¹⁷⁵ Batović, Batović, 1993., 224. Autori ne donose nikakve detalje već samo kratko opisuju: *Na položaju sv. Tome ostali su samo temelji starohrvatske crkvice u obliku trolista, koju smo dijelom otkrili 1961.*

Ovdje je bitno napomenuti nepoklapanje literature s obzirom da Marasović navodi kako su ju 1961. godine otkrili M.Grgić i V. Goss. (2009., 216.) Isto navodi i Goss u svojoj knjizi. 1987., 159-160.

¹⁷⁶ Goss, 1987., 159-160.

¹⁷⁷ Vežić, 1991., 348.

¹⁷⁸ Jurić, 2002., 309-310.

¹⁷⁹ Filipi, 1969., 567.

¹⁸⁰ Vežić, 2011., 53.

polukružne konhe i kupola iznad središta. I on navodi tipsku sličnost s crkvom sv. Nikole u blizini Nina.¹⁸¹

Postoje dvije teze o njezinoj dataciji. Prva se temelji na komparaciji s obližnjom crkvom sv. Nikole u Prahuljima iz 12. stoljeća koju zastupaju P. Vežić¹⁸² i R. Jurić¹⁸³, a druga je njezina predromanička datacija temeljena na načinu gradnje priklesanim lomljencima s obilnim vezivom koja je karakteristična za dalmatinsku predromaniku koju kao mogućnost navodi T. Marasović.¹⁸⁴

S obzirom da su jedini elementi za dataciju crkve način gradnje i tipološka sličnost, a koji upućuju na različita razdoblja, obje pretpostavke zasada treba držati izglednima.

5.2.3. ZATON – SV. ANDRIJA

U blizini Zatona, istočno od rta Kremenjača, u neposrednoj blizini mora nalazi se crkva sv. Andrije koju narod naziva sv. Jandre. Izgrađena je na mjestu antičke luke grada Nina, a u funkciji je bila sve dok do turskog vremena kada je porušena.¹⁸⁵ Istraživanja su provedena osamdesetih godina prošlog stoljeća pod vodstvom Ljiljane Čerine i obuhvatila su sondažna i konzervatorska arheološka istraživanja, ali objavljena su tek 1997. godine. Ranije su o crkvi sv. Andrije pisali P. Vežić, I. Petricioli i N. Jakšić.¹⁸⁶ P. Vežić donosi njezin kratki opis, uz napomenu kako je ona dosad jedina crkva s razdvojenim apsidama na zadarskom području,¹⁸⁷ a kao slične primjere navodi istarske građevine: baziliku sv. Agnese u Muntagani, baziliku sv. Mihovila u Bargolima i konsignatorij u Poreču.¹⁸⁸ U katalogu izložbe *Sjaj zadarskih riznica* sažeto je predstavljena bez donošenja novih informacija.¹⁸⁹ Prema N. Jakšiću polukružne apside na kraju bočnih brodova moguća su romanička pregradnja. N. Jakšić također navodi kako je crkva na zemljopisnoj karti iz 17. stoljeća prikazana bez krova što ukazuje na to da je već napuštena, ali i sačuvana do krova, prije početka tursko-mletačkih

¹⁸¹ Marasović, 2009., 217.

¹⁸² Vežić, 1991., 348.

¹⁸³ Jurić, 2002., 310. Crkvu sv. Tome datira u kraj 11. i početak 12. stoljeća.

¹⁸⁴ Isto, 217.

¹⁸⁵ Uglešić, Čerina, 1997., 89.

¹⁸⁶ Isto, vidi bilješku 2.

¹⁸⁷ U međuvremenu je otkriveno kako crkva sv. Andrije u Zatonu nije izoliran slučaj te kako i crkva u Lepurima u svojoj predromaničkoj fazi i crkva sv. Marije u Korlatu imaju razmaknute apside.

¹⁸⁸ Vežić, 1986., 169.

¹⁸⁹ Domijan, Petricioli, Vežić, 1990., 298, bilj. 11.

ratova.¹⁹⁰ Vizitator M. Priuli navodi kako je 1603. godine bila potpuno srušena i nalaže da se postavi križ koji bi ukazivao na to da je na tom mjestu ranije stajala crkva.¹⁹¹

Crkva je romboidnog oblika s tri apside od kojih je središnja veća, iznutra polukružna, a izvana poligonalna, dok su bočne iznutra i izvana polukružne. Između apsida postoji razmak (sl. 9) Bočne apside su u jednom trenutku preuređene, a je li crkva tada prošla opsežniju adaptaciju nije moguće utvrditi bez daljnjih istraživanja. A. Uglešić i Lj. Čerina pišu kako je crkva zasigurno bila bazilika čemu u prilog ide činjenica da se u predvorju nalaze lezene dok su pronađeni ulomci većih kolona. Što se ulaza tiče sačuvana su čak četiri – dva na pročelju, te dva na vanjskim zidovima uz bočne apside. S obzirom na postojanje vrata, ali i na pronađene ostatke prigradnje sa sjeverne strane tik do apside pretpostavlja se da je imala pastoforije. Kako su dogradnje organski vezane sa zidom apside najvjerojatnije je da su nastale istovremeno.¹⁹²

Tijekom istraživanja pronađeni su i antički i ranokršćanski ulomci, a sjeverno od crkve i ostaci pravokutne građevine s apsidom koja nije dovoljno istražena, ali je moguće da je služila kao oratorij. Pronađeni ulomci kamenog namještaja ukrašeni mrežom rombova oblikovno su najbliži ulomcima iz sv. Martina u Pridragi, a crkva je na temelju te komparacije datirana u 6. stoljeće dok je za neke druge zaključke potrebno pričekati daljnja arheološka istraživanja.¹⁹³ Uglešić i Čerina napominju i kako je moguće da su ulomci podnih nosača pripadali kasnijoj predromaničkoj ogradi, ali na to je nemoguće dati odgovor.

Iako je lokalitet nedovoljno istražen, može se zaključiti da je crkva nastala u okviru rimske arhitekture za koju se, zbog blizine mora, pretpostavlja da je imala funkciju rimske luke ili pak *villae rusticae*.¹⁹⁴ To je trobrodna i troapsidalna bazilika s pretpostavljenim pastoforijama prema nekim autorima, a koja je doživjela kasnije pregradnje za koje zasada znamo da su obuhvatile apside. S obzirom da je stajala sve do 16. stoljeća moguće je da je kasnije dobila novi namještaj, ali kako su istraživanja provedena tek djelomično, a do danas nisu nastavljena, ostaje još podosta otvorenih pitanja.

Što se njezine datacije tiče, gore je spomenuto kako ju A. Uglešić i Lj. Čerina na temelju ulomaka datiraju u Justinijanovo doba, a kao najbližu analogiju (i mogući uzor) navode crkvu

¹⁹⁰ Jakšić, 1993., 138.

¹⁹¹ Filipi, 1969., 570.

¹⁹² Uglešić, Čerina, 1997., 92.

¹⁹³ Isto, 95.

¹⁹⁴ Isto, 95.

sv. Marije u Ninu.¹⁹⁵ S takvim mišljenjem se ne slaže P. Vežić koji navodeći mnogobrojne primjere crkava s apsidom podijeljenom na sedam ploha, a koje se datiraju u 4./5. stoljeće, crkvu sv. Andrije smješta u 5. stoljeće.¹⁹⁶ Može se zaključiti kako je ranokršćanska datacija crkve neupitna, dok za preciznije datiranje nedostaje podataka.

5.2.4. PRIVLAKA – SV. BARBARA

Sjeverozapadno od Nina prije naselja Privlaka smjestila se crkva sv. Barbare čiji se prezbiter spominje već u 11. stoljeću.¹⁹⁷ Crkva je do danas istraživana samo jednom te se o njoj nije mnogo pisalo, a nije nam poznato ni njezino današnje stanje jer je prekrivena raslinjem. Crkvu prvi spominje C. F. Bianchi navodeći samo da su vidljivi ostaci zidova crkve¹⁹⁸ dok je njezin tlocrt napravio L. Jelić, a prvi ga objavio I. Petricioli.¹⁹⁹ Zanimljiv je i podatak da je vizitator M. Priuli prilikom posjeta 1603. godine zapisao da je porušena, bez krova i vrata.²⁰⁰

Prema tlocrtu, za koji I. Petricioli piše kako nije siguran koliko je pouzdan *no isplati se objaviti ga*,²⁰¹ možemo vidjeti da je bila trobrodna i troapsidalna, s po tri stupa koji su dijelili glavni od bočnih brodova, a od kojih je sačuvana samo jedna baza. Također, na tlocrtu vidimo da su u istoj ravnini sa stupovima na zapadnom zidu bila prislonjena dva pilona (sl. 10). Ipak, bitno je napomenuti kako L. Jelić pretpostavlja postojanje dviju polukružnih bočnih apsida, analogno središnjoj, iako njihovi arheološki tragovi nisu sačuvani.

Iz crkve potječu dva klesana kapitela koji se danas čuvaju u Arheološkom muzeju u Zadru. I. Petricioli piše o njihovoj sličnosti s kapitelom pronađenim u moru blizu Nina i srodnosti s dvama kapitelima iz sv. Lovre u Zadru,²⁰² dok ih N. Jakšić kratko opisuje kao *izvanredno klesane kapitule ranoromaničkih osobina* bez dodatnih pojašnjenja.²⁰³ T. Marasović crkvu prema kapitelima datira u 11. stoljeće.²⁰⁴

¹⁹⁵ Isto, 92.

¹⁹⁶ Vežić, 2005., 139.

¹⁹⁷ Jakšić, 1997., 22.

¹⁹⁸ Bianchi, 2011., 243.

¹⁹⁹ Petricioli, 1969., 337.

²⁰⁰ Filipi, 1969., 569.

²⁰¹ Isto, 338.

²⁰² Isto, 338.

²⁰³ Jakšić, 1997a, 22.

²⁰⁴ Marasović, 2009., 212.

O crkvi sv. Barbare, na temelju šturih informacija, moguće je pretpostaviti kako se radi o trobrodnoj i troapsidalnoj crkvi koja je sudeći prema kapitelima, građena u 11. stoljeću. Ipak, s obzirom na to da joj je poklonjeno malo pažnje potrebno je izvršiti revizijska istraživanja kako bi se saznalo više informacija o ovom lokalitetu.

5.2.5. NINSKI STANOVI/ZIDINE – SV. KUZMA I DAMJAN (?)

U blizini Ninskih stanova na mjestu koje mještani zovu Zidine navodno je postojala crkva sv. Kuzme i Damjana čiji spomen nalazimo u spisu iz 1603. godine kada vizitator M. Priuli spominje srušenu crkvu tog titulara.²⁰⁵ C. F. Bianchi greškom crkvu smješta u mjesto Novoselci pored Petrčana i spominje kako su ostali sačuvani samo zidovi i nekolicina nadgrobnih ploča dok su njezina dobra darovana kaptolskom arhiđakonu.²⁰⁶ Prema A. Uglešiću danas se na suhozidima i polju u blizini mogu pronaći rimske spolije i ranokršćanski ulomci koji ukazuju na postojanje sakralnog objekta.²⁰⁷

U ovome slučaju titulari nam pomažu prilikom datiranja jer predstavljaju svojevrsan *terminus post quem*. Naime kult Kuzme i Damjana se na zapadu ne javlja prije 500. godine²⁰⁸, a svoj vrhunac dostiže u prvoj polovici 6. stoljeća.²⁰⁹ Z. Strika pretpostavlja da se prije Kuzme i Damjana na istome mjestu štovao rimski bog zdravlja i liječništva Asklepije te kako je to primjer preuzimanja i prenamjene poganskog kulturnog mjesta u kršćansko.²¹⁰

Veća količina pronađenog ranokršćanskog materijala i pisani trag o postojanju crkve na tom području dobri su indikatori za buduća istraživanja. Uzevši u obzir sve navedeno moguće je pretpostaviti kako je tijekom 6. stoljeća podignuta crkva na/u blizini nekog ranijeg, vjerojatno sakralnog objekta.

5.2.6. VIR – SV. MARTIN

Na otoku Viru, sjevernije od Nina, na lokalitetu Smratine pronađeni su ostaci romaničke unutar ranokršćanske crkve (sl. 11-12). Zanimljivo je kako do sada u povijesnim

²⁰⁵ Filipi, 1969., 568.

²⁰⁶ Bianchi, 2011., 243, 356.

²⁰⁷ Uglešić, 2002., 41-42.

²⁰⁸ Basić, 2016., 195.

²⁰⁹ Isto, 192-193. Kuzma i Damjan istočni su sveci čiji se kult na zapadu pojavljuje u Ravenni i zatim širi tragom Justinijanove rekonkviste. Svoju popularnost duguju zapisu o izlječenju cara Justinijana od teške bolesti koji je zabilježio Prokopije, a koje ih je transformiralo u careve osobne zaštitnike i utjecalo na širenje njihova kulta.

²¹⁰ Strika, 2011., 34.

izvorima i znanstvenoj literaturi nema spomena crkve na tom lokalitetu, a da se na položaju Smratine nalazi crkva dalo se naslutiti prema samom nazivu lokaliteta, ali i grobovima na koje su nailazili mještani.²¹¹ Crkvu su ranije pretpostavili D. Magaš²¹² i I. Bašić²¹³ dok P. Vežić na lokalitetu pretpostavlja postojanje *villae rusticae*.²¹⁴ Lokalitet je do sada istražen u sedam arheoloških kampanja pod vodstvom Tomislava Fabijanića s Odsjeka za arheologiju Sveučilišta u Zadru. Rezultati istraživanja trebali su biti predstavljeni javnosti na izložbi i u monografiji tijekom 2019. godine, ali su zbog prerane smrti arheologa i suvoditelja istraživanja Mate Radovića odgođeni. Nažalost tijekom pisanja ovog rada još nisu u potpunosti objavljeni. Napomenimo i da, po riječima T. Fabijanića, istraživanja lokaliteta još nisu u potpunosti završena.²¹⁵

Ranokršćanska je crkva jednobrodna s iznutra polukružnom, a izvana poligonalnom apsidom. Analizom je moguće izdvojiti nekoliko faza njezina nastajanja. U prvoj je fazi, istovremeno s brodom, sa sjeverne strane izgrađena bočna prostorija koja je vratima povezana s crkvom. U drugoj je fazi ta prostorija produžena prema zapadu dok je ispred pročelja crkve dograđen vestibul cemetarijalne namjene s pronađenim grobovima. Trećoj fazi pripada izgradnja dodatne prostorije ispred vestibula koja je također imala cemetarijalnu namjenu. T. Fabijanić prvu fazu crkve datira u 6. stoljeće.²¹⁶ Romanička crkva, datirana široko od 12. do 14. stoljeća, sagrađena je unutar jednobrodne ranokršćanske ne nasjedajući na njezine zidove. Manja je to, također jednobrodna, crkva s polukružnom apsidom i dva para pojasnica koje brod dijele na tri traveja. Prilikom njene izgradnje, kao spoliji, korišteni su dijelovi ranokršćanske crkve.²¹⁷

Lokalitet Smratine ukazuje na kontinuitet korištenja sakralnog objekta tijekom niza stoljeća. Ranokršćanska crkva 6. stoljeća nije uništena nasilno, već je vjerojatno u nekom trenutku izgubila svoju funkciju i prestala se koristiti, da bi zatim njezini dijelovi bili iskorišteni za izgradnju romaničke crkve. S obzirom da vizitatori koji u 17. i 18. stoljeću obilaze to područje ne spominju crkvu na tom lokalitetu, a navode ostale uključujući i ruševne, vjerojatno se prestala koristiti u kasnom srednjem vijeku. S obzirom na iznesene

²¹¹ Fabijanić, 2020., 384.

²¹² Magaš, 1977., 23. Damir Magaš spominje *predturske grobove* na sjevernoj strani otoka uz koje pretpostavlja crkvu sv. Martina na lokalitetu Smratine.

²¹³ Bašić, 2001., 101.

²¹⁴ Vežić, 2005., 81.

²¹⁵ Fabijanić, 2020., 394.

²¹⁶ Isto, 384-385.

²¹⁷ Isto, 385.

pretpostavke o postojanju *villae rusticae* preostaje pričekati daljnja istraživanja lokaliteta, a za sve daljnje informacije vidi monografiju koja treba izaći.

5.2.7. ŽERAVA – SV. PETAR I PAVAO U CRKVINI

Crkva u Crkvini, u blizini Žerave kod Poljica, neistražena je ruševina i stoga o njoj možemo zaključivati samo na temelju jednog pronađenog komada liturgijskog namještaja (sl. 13). Iako nikada nije istraživana njezin spomen donosi C. F. Bianchi,²¹⁸ da bi nakon toga zaokupila pažnju tek 1990. godine kada je pronađen ulomak pluteja o kojem piše A. Uglešić.²¹⁹

Ulomak gornjeg dijela pluteja oltarne ograde ukrašen je troprutom kružnicom od koje je vidljiv samo dio s dva ovula u prostoru omeđenom kružnicom. Uglešić oprezno piše kako postoji sličnost s ulomkom iz biogradske katedrale datiranom u drugu polovicu 9. stoljeća, ali kako je teško tražiti komparacije zbog njegove fragmentarnosti.²²⁰ T. Marasović upozorava kako titulari ukazuju na mogućnost postojanja ranokršćanske crkve koja je onda u 9.-10. stoljeću dobila novi namještaj, ali navodi i drugu mogućnost da je izgrađena potpuno nova crkva u predromanici koja je stajala sve do provale Turaka 1516. godine kada je porušena.²²¹

Pronađeni ulomak i spomen crkve u Bianchiju dobre su indicije da pronađeni ostaci zidova stvarno i pripadaju ranokršćanskoj crkvi, ali prije arheoloških iskapanja je moguće samo pretpostavljati njezinu dataciju i moguće opremanje liturgijskom opremom.

5.2.8. RADOVIN – SV. PETAR (?)

Istočno od Nina, na groblju u selu Radovin pronađena su dva ukrašena kamena ulomka. Danas se na groblju nalazi novija crkva sv. Petra, a prema A. Uglešiću²²² i J. Beloševiću²²³ upravo ispod nje treba tražiti moguću raniju crkvu kojoj bi pronađeni ulomci pripadali. Spomenimo kako u povijesnim izvorima ne nalazimo spomen crkve na tom lokalitetu.

²¹⁸ Bianchi, 2011., 295.

²¹⁹ Uglešić, 1992a., 147-148.

²²⁰ Isto, 148.

²²¹ Marasović, 2009., 222.

²²² Uglešić, 2002., 50.

²²³ Belošević, 1987., 144.

Pronađeni su stupić s križem (sl. 14) koji J. Belošević prema oblikovanju smješta u *starokršćansko vrijeme* i kapitel (sl. 15) za koji predlaže dataciju od 9. do 10. stoljeća.²²⁴ T. Marasović pretpostavlja da bi stupić mogao biti stipes oltara, a kapitel dekoriran s osam listova povrh kojih se nalaze po dvije volute interpretira kao dio predromaničke oltarne ograde.²²⁵

S obzirom da lokalitet nikada nije arheološki istražen, te nisu pronađeni ni ostaci arhitekture prilikom novijeg uređenja groblja, jedini prilog teoriji postojanja neke ranije crkve zasada su ulomci skulpture. Teorija o ranokršćanskoj crkvi koja je u predromanici doživjela preinake, a koju kao mogućnost navode sva tri navedena autora, na temelju samo dva ulomka ne čini se uvjerljiva, te bi trebalo pričekati da se provedu istraživanja.

5.2.9. LJUBAČKI STANOVI – SV. IVAN (?)

U zaseoku Ljubački stanovi, u pročelju crkve sv. Ivana ugrađen je ulomak liturgijskog namještaja (sl. 16) na osnovi kojega se pretpostavlja postojanje predromaničke crkve u tom zaseoku. A. Uglešić u tom ulomku, ukrašenom troprutom pletenicom s gornje i bez ukrasa s donje strane, prepoznaje dio oltarne grede. Datira ju komparacijom s gredama iz doba kneza Branimira u kraj 9. ili početak 10. stoljeća.²²⁶ T. Marasović u istom ulomku prepoznaje dio pluteja i slaže se s datacijom u kraj 9. stoljeća.²²⁷

Zanimljivi su povijesni izvori koji navode podatke o crkvi istog titulara koja je stajala južnije od današnje. Iz zapisa iz 1449. godine saznajemo da je obnovljena,²²⁸ a njezini su temelji vidljivi i danas. U narodu se ti ostaci jednobrodne crkve s polukružnom apsidom nazivaju sv. Marija Magdalena. Vizitator M. Priuli pak navodi crkvu smaknuća sv. Ivana Krstitelja u selu Carnizze (današnja Krneza) koja je srušena za vrijeme Turaka i stoji bez krova.²²⁹ Ovo se navodi jer su Ljubački stanovi prema A. Uglešiću u srednjem vijeku bili dio sela Krneza,²³⁰ pa je moguće da je crkva smaknuća sv. Ivana upravo crkva sv. Ivana u Stanovima. Ovdje treba spomenuti još jedan ulomak predromaničkog pluteja pronađen u

²²⁴ Isto, 144.

²²⁵ Marasović, 2009., 221.

²²⁶ Uglešić, 1992a., 149.

²²⁷ Marasović, 2009., 219.

²²⁸ Fisković, 1959., 43., bilj. 267.

²²⁹ Filipi, 1969., 567.

²³⁰ Uglešić, 1992a., 149.

Krnezi. I taj je ulomak objavio A. Uglešić uspoređujući ga s langobardskom skulpturom 8. ili 9. stoljeća i navodeći njegovu moguću pripadnost predromaničkoj crkvi sv. Ivana.²³¹

Pronađeni ulomci zajedno s povijesnim izvorima ukazuju na postojanje predromaničke crkve na tom području, a jesu li njezini ostaci vidljivi i danas u temeljima crkve južnije od sv. Ivana ili je pak treba potražiti negdje u blizini preostaje otvoreno pitanje na koje je trenutno nemoguće dati konačan odgovor.

5.2.10. PODVRŠJE – GLAVČINE

U općini Ražanac jugozapadno od sela Podvršja smjestio se lokalitet Glavčine na kojem su pronađene dvojne ranokršćanske crkve (sl. 17). Lokalitet je otkriven slučajno 1997. godine kada su vlasnici krenuli u izravnavanje terena i naletjeli na komade crkvenog namještaja, a prema njihovim pričama na Glavčini se kopalo i 1939. godine kada je pronađen sarkofag s poklopcem (uništen u Drugom svjetskom ratu), grob, ploča s natpisom, ulomci pragova i ulomci kamene plastike. Danas su ulomci izgubljeni, ploču mještani koriste u privatne svrhe za pritiskanje pršuta, a pragovi su ugrađeni u kuću vlasnika terena. S obzirom na velik broj nalaza pristupilo se sustavnom arheološkom istraživanju pod vodstvom A. Uglešića koja su provedena u šest kampanja od 2002. do 2007. godine²³², a nakon prekida su nastavljena u još dvije kampanje 2012. i 2015. godine.

Utvrđeno je postojanje dvojne crkve (*geminae*) od kojih je južna starija i nastala vjerojatno u blizini ili na mjestu rimskog hrama o kojem nam svjedoči natpis pronađen u grobnici u memoriji.²³³ Crkva je pravokutna s polukružnom apsidom unutar koje se sačuvala subselija i sedes, a nastala je na mjestu ranijeg oratorija. Apsida je imala prozorske otvore s tranzenama čiji su dijelovi pronađeni iza nje, a unutar crkve nam se u potpunosti sačuvala baza oltarne pregrade koja je bila „L“ oblika, a koja je izgrađena od rimskih spolija.²³⁴

Na južnom zidu crkve odmah do apside nalaze se vrata koja vode u pravokutnu prostoriju koja je nastala kada i crkva. Odmah na nju, zapadno, nastavlja se pravokutna krstionica koja je s crkvom povezana vratima na južnom zidu crkve, a zapadno od nje nalazi

²³¹ Isto, 146-147.

²³² Uglešić, 2009., 139-140.

²³³ Na njemu se spominje obnova rimskog hrama posvećenog sirijskim bogovima. Još jedan od dokaza jesu ostaci kružne strukture za koju Uglešić piše da je mogući rimski *tholos*, a koji je bio gotovo u potpunosti uništen u vrijeme podizanja crkve, osim jednog dijela kružnog zida. Vidi: Uglešić, 2017., 655-656.

²³⁴ Isto, 656-657.

se dozidana memorija u kojoj je pronađen spomenuti rimski natpis. U njoj se također nalazi i monumentalna grobnica, a pretpostavka je da je tamo stajao i spomenuti sarkofag uništen u Drugom svjetskom ratu.²³⁵ Memorija je najvjerojatnije narudžba vlasnika zemljišta na kojem su crkve podignute, a koji se dao pokopati u rimskom sarkofagu koji je kasnije premješten u svetište sjeverne crkve, dok su u ostalim sarkofazima vjerojatno bili pokopani članovi njegove obitelji.²³⁶

S vremenom je dograđena sjeverna crkva koja s južnom dijeli zid na kojem su se nalazila dvojna vrata za odvijanje komunikacije (sl. 18). Sjeverna je crkva neznatno veća od južne i ima polukružnu apsidu ukrašenu lezenama s vanjske strane, a unutar koje su se isto kao i kod južne sačuvali subselija i sedes. Također je imala oltarnu ogradu „L“ oblika, ali za razliku od južne ovdje baza nije sačuvana. Pronađeni su dijelovi ograde kao što su ulomci baza, pluteja i pilastara zajedno s mramornim stupićima za baldahin iznad oltara od kojeg je sačuvana baza.²³⁷ U prostoru između sjevernog zida i sjevernog dijela oltarne ograde pronađen je ranokršćanski sarkofag ukrašen križem. Istovremeno s dogradnjom sjeverne crkve obnavlja se i južna krstionica. Ona je izvorno bila manja, križne piscine unutar križnog ogradnog parapeta, a sada se proširuje i dobiva poligonalni ogradni parapet i piscinu oblika grčkog križa.²³⁸

Južnu crkvu zajedno sa dograđenom prostorijom, krstionicom i memorijom Uglešić datira u sredinu ili drugu polovicu 5. stoljeća, a sjevernu crkvu i pregradnju krstionice oko sredine ili u drugu polovicu 6. stoljeća A. Mišković pak ulomke druge faze datira u sredinu 6. ili početak 7. stoljeća.²³⁹ Spomenimo i da su zapadno od crkava pronađena 22 groba koja se prema nalazima datiraju u kraj 6. i početak 7. stoljeća. S obzirom na veličinu crkava i njihovu bogatu opremu njihov nastanak možemo povezati s rimskim posjedom uz koje su nastale (*villa*), a koji je svoje bogatstvo vjerojatno crpio iz velikih obližnjih solana. Nažalost, ovaj crkveni sklop nije dugo bio u funkciji već je do temelja izgorio vjerojatno već u prvoj polovici 7. stoljeća.²⁴⁰

²³⁵ Uglešić, 2009., 142.

²³⁶ Uglešić, 2017., 658.

²³⁷ Za detaljniju analizu liturgijskog namještaja vidi: Mišković, 2012., 123-125.

²³⁸ Uglešić, 2009., 142-144.

²³⁹ Mišković, 2012., 125.

²⁴⁰ Uglešić, 2009., 144-146.

5.3. RAVNI KOTARI

5.3.1. POSEDARJE – SV. DUH

Crkva sv. Duha nalazi se na istoimenom otočiću blizu Posedarja i u funkciji je i danas. (sl. 19) Radi se o jednobrodnoj, jednoapsidalnoj crkvi građenoj priklesanim lomljencima u tehnici *opus incertum*. Apsida crkve je polukružna, niža i uža od broda. Jedina dva otvora na crkvi su malen pravokutni prozor iznad apside i polukružno zaključen prozor na pročelju. Iznad otvora na pročelju nalazi se zvonik na preslicu. Bačvasto je svođena, a unutarnji je prostor podijeljen na tri traveja s dva para lezena.

Zavod za zaštitu spomenika kulture proveo je konzervatorske radove 1972. godine koji do danas nisu objavljeni.²⁴¹ T. Marasović crkvu datira oko 9. stoljeća i navodi da je bliska crkvama sv. Andrije na Vrgadi i Vele Gospe na Ošljaku.²⁴² Zanimljivo je da za obje spomenute crkve postoje indicije o ranokršćanskom podrijetlu i kasnijim ranosrednjovjekovnim pregradnjama.²⁴³

Analogija s crkvama na Vrgadi i Ošljaku otvara pitanje je li ikako moguće i crkvu sv. Duha povezati s ranim kršćanstvom. Ako zanemarimo zvonik na preslicu i otvor na pročelju koji su očiti rezultat kasnije pregradnje i usredotočimo se na ostatak crkve teško je pronaći elemente koji bi ukazivali na njeno ranokršćansko podrijetlo iako tu mogućnost ne treba u potpunosti isključiti. Rezultati konzervatorskih radova koji nikada nisu objavljeni bi svakako olakšali donošenje bilo kakvih zaključaka, ali zasada elementi arhitekture kao što su tehnika gradnje i povezanost lezena i zidova ukazuju na predromaniku.

²⁴¹ Vežić, 1992a., str. 321., bilj. 16.

²⁴² Marasović, 2009., 226.

²⁴³ P. Vežić bavio se analizom crkve na Ošljaku i zaključio da je ranokršćanski oratorij u ranom srednjem vijeku dobio sustav pilona i svodova kojima je prostor podijeljen na tri traveja. Vežić, 1992a., str. 311-324. Također napominje kako to nije izoliran slučaj i navodi primjer crkve sv. Nikole u Poveljani na Pagu za koju pretpostavlja da je nastala na isti način, ali napominje kako je to potrebno istražiti. Za crkve sv. Andrije na Vrgadi i sv. Duha u Posedarju piše da su im piloni i zidovi vezani što ukazuje da su nastali istovremeno. Vidi: Vežić, 1992a., str. 320-321. M. Domijan je pak bio voditelj istraživanja crkve sv. Andrije tijekom kojih je utvrdio da titular crkve i blizina justinijanske utvrde ukazuju na kontinuitet sakralnog mjesta, ali kako je arhitektura crkve sigurno predromanička. Domijan, 1983., 136-137. T. Marasović također ukazuje na moguće postojanje ranokršćanske crkve istog titulara vezane uz utvrdu u blizini crkve, a istom titularu je zatim u 9. stoljeću sagrađena predromanička crkva. Marasović, 2009., 455. A. Uglešić pak piše kako je apsida izvorno ranokršćanska, te da je predromanička crkva vjerojatno sagrađena na temeljima ranokršćanske. Uglešić, 2002., 99.

5.3.2. POSEDARJE – SV. MARIJA MAGDALENA (?)

U Posedarju se na lokalitetu današnje crkve posvećene Marijinom Uznesenju pretpostavlja postojanje ranije crkve posvećene Mariji Magdaleni. Jedini ostaci te pretpostavljene ranije crkve su sačuvana dva ulomka – ranokršćanskog pluteja i predromaničkog ulomka oltarne grede.

O ulomku ranokršćanskog pluteja (sl. 20) pisao je P. Vežić datirajući ga u 4.-5. stoljeće.²⁴⁴ Njegovu tezu napada A. Uglešić koji ga detaljno analizira i predlaže dataciju u 6. stoljeće. Svoju tvrdnju potkrepljuje komparativnim materijalom s motivom ljuste koji nalazimo i u Posedarju, ali i u Galovcu, Biljanima Donjim i Polači koji imaju potvrđenu dataciju u 6. stoljeće.²⁴⁵ S obzirom da je ulomak pronađen u blizini crkve sv. Magdalene A. Uglešić smatra da raniju crkvu treba tražiti upravo tamo,²⁴⁶ dok u svojoj knjizi iz 2002. godine taj ulomak povezuje s rimskim kompleksom koji se danas nalazi u moru ispred Posedarja.²⁴⁷

Predromanički ulomak oltarne grede s natpisom *..EDIFICAB...* (sl. 21) bio je kao spolij uzidan u zid župne kuće sve dok ga 1972. godine nije otkrio Ž. Demo. O ulomku ukrašenom kukama, troprutim polukrugovima i natpisom pisali su i A. Uglešić²⁴⁸ koji ga vidi kao kameni namještaj koji je pripadao crkvi sv. Marije Magdalene i V. Delonga²⁴⁹ koja ga prema epigrafskim i stilskim odlikama datira u posljednju četvrtinu 9. stoljeća.

S trenutno dostupnim informacijama moguće je jedino nagađati o postojanju neke ranije crkve. Je li ispod današnje crkve ili u neposrednoj blizini postojala ranokršćanska crkva koja je doživjela kasnije pregradnje ili je izgrađena nova predromanička crkva krajem 9. stoljeća zasad ostaje nepoznanica.

5.3.3. PRIDRAGA - SV. MARTIN

Crkva sv. Martina nalazi se u selu Pridraga koje leži na pola puta između Novigrada i Karina u Ravnim kotarima. Na lokalitetu današnje Pidrage nalazilo se srednjovjekovno naselje Dolac, a osim ovoga naziva poznata su nam još neka imena koja su se tijekom

²⁴⁴ Vežić, 1992., 292.

²⁴⁵ Uglešić, 1993., 152.

²⁴⁶ Isto, 153.

²⁴⁷ Uglešić, 2002., 52.

²⁴⁸ Uglešić, 1993., 155. Uglešić za ulomak piše da je kvalitetan rad čija obrada podsjeća na slične ulomke datirane u doba Mutimira ili Branimira. Uglešić, 1992a., 150-151.

²⁴⁹ Delonga, 1996., 239.

povijesti koristila: Dol, Martindol i Sutmartindol.²⁵⁰ Crkva sv. Martina izgrađena je u blizini rimske vile uz koju u predromanici nastaje šesterolist sv. Mihovila. Vežić piše kako izgled sv. Martina i njegov položaj dvjesto metara od rimske vile sugeriraju njegovu izvornu funkciju privatne funeralne kapele.²⁵¹

Crkvu je prvi uočio Lujo Marun 1891. godine, a nakon njega o njoj su pisali F. Radić, K. Prijatelj, Č. M. Iveković, E. Dyggve, M. Vasić, Lj. Karaman, R. Egger i drugi.²⁵² S. Gunjača prvi je utvrdio da se radi o ranokršćanskoj arhitekturi koja u predromanici dobiva liturgijski namještaj.²⁵³

Crkva koju danas vidimo rezultat je restauratorsko-konzervatorskih radova koji su provedeni nakon njezina stradanja u Domovinskom ratu i ubraja se u najbolje sačuvane ranokršćanske crkve na području Zadarske nadbiskupije (sl. 22).

Crkva je jednobrodna s trikonhnim svetištem, a uz središnju apsidu sačuvao se i subselij. Iznutra je s dva para lezena s impostima podijeljena na tri traveja – ulazni, središnji i svetišni. Izvorno je bila presvođena bačvastim svodom.²⁵⁴ Njezin vanjski plašt raščlanjen je lezenama koje s prednje i bočnih strana sežu ravno pod strehu krova, dok se na svakoj apsidi spajaju i tvore po tri slijepe arkade. (sl. 23) Zanimljivo je da po četiri lezene s tri luka sjeverne i južne strane odgovaraju širini jednog traveja. Na istim zidovima se između lezena nalazi i po jedna bifora. Bifora se nalazila i na pročelju, a sve do Domovinskog rata na njemu je *in situ* stajala prozorska klupčica. Između bifore stajao je stupić s impost-kapitelom koji je imao uklesan križ s proširenim hastama. Od pročelja na kojem se nalazio portal ostali su sačuvani ulomci dovratnika. Na apsidama nije pronađen trag prozora, pa se pretpostavlja da se iznad središnjeg prostora dizao tambur s prozorima koji su osvjetljavali svetište.²⁵⁵

Vrlo brzo dolazi do druge faze u kojoj se uokolo crkve izgrađuju aneksi s kojima sv. Martin komunicira kroz dvojna vrata - jedna na sjevernoj, a druga na južnoj apsidi. S južne strane gradi se oktogonalna krstionica s heksagonalnom piscinom, koja u predromanici dobiva istočnu nišu. Krstionica je sa sjeverne strane imala vestibul, a s crkvom je bila povezana vratima na južnoj apsidi (sl. 24).²⁵⁶ Zanimljivo je i da je crkva imala jedan vestibul ispred

²⁵⁰ Josipović, 2018.a, 9.

²⁵¹ Vežić, 2011., 35.

²⁵² Detaljnije o tome vidi u S. Gunjača *Srednjovjekovni Dolac kod Novigrada*.

²⁵³ Gunjača, 1963., 63-64.

²⁵⁴ Isto., bilj. 61, 22.

²⁵⁵ Vežić, 2011., 36-37.

²⁵⁶ Mišković, 2015., 7.

ulaza, a drugi pred krstionicom za koji Jordan Knežević piše kako je nastao zbog većeg broja vjernika koje je negdje trebalo smjestiti.²⁵⁷

A. Mišković piše kako starokršćanska oprema iz prve faze kraja 5. i početka 6. stoljeća nije sačuvana dok svi pronađeni ulomci liturgijskog namještaja - pet ulomaka pluteja, dva ulomka pilastra, jedan kapitel - pripadaju drugoj fazi.²⁵⁸ I. Josipović se zalaže za širu dataciju ulomaka druge starokršćanske faze u razdoblje od kraja 5. do kraja 6.st. zbog mogućnosti da je više radionica različite kvalitete možda djelovalo istovremeno ili vrlo brzo jedna nakon druge.²⁵⁹

Najveći broj ulomaka pripada predromaničkom opremanju crkve, a Josipović piše da su prepoznate dvije klesarske radionice koje su radile na sv. Martinu.²⁶⁰ Ulomci sačuvanih greda sastoje se od dvije zone – gornje s dvoprutim kukama prošupljenih središta i donje s natpisom koji govori o donaciji hrvatskog kneza ili dostojanstvenika, a jedan dio posebno spominje zavjesu koja je skrivala pogled u svetište²⁶¹. S obzirom da su na obližnjem lokalitetu sv. Mihovila pronađeni slični ulomci s prošupljenim kukama moguće je da su i oni pripadali sv. Martinu.²⁶²

Najstariji sloj na lokalitetu pripada rimskoj gospodarskoj zgradi, a u razdoblju od kraja 5. do kraja 6. stoljeća gradi se jednobrodna crkva s trikonhnim svetištem. Ubrzo dobiva veći broj prigradnji da bi u razdoblju prelaska kasne antike u rani srednji vijek krstionica dobila apsidu. Tijekom 9. stoljeća opremana je više puta s liturgijskim namještajem od kojeg je velik broj ulomaka ostao sačuvan. Zanimljiv nam je podatak da je na predromaničkim ulomcima sačuvan spomen na kneza Mislava i titulu *dux* što govori o pokrovitelju iz visokog društvenog sloja.²⁶³

²⁵⁷ Jordan Knežević, 2017., 30.

²⁵⁸ A. Mišković provela je njihovu analizu i zaključila da je ograda bila visokog tipa, a motivi prepletenih kružnica na plutejima slični su mozaicima iz S. Giovanni Evangelista u Raveni i ambonu u Klapavicama. Također je ukazala na veliku sličnost između prigradške i crkve u Bilicama čije liturgijske opreme je nakon komparacije s lokalitetom u Srimi datirala u kraj 6. ili čak početak 7. stoljeća Mišković, 2015., 16.

²⁵⁹ Josipović, 2018.a, 23.

²⁶⁰ To su *Majstor zadarskog ambona* iz prvog desetljeća 9. stoljeća kojem se pripisuju ulomci pilastara, stupića, kapitela, arhitrava i pluteja sa zoomorfnim i antropomorfnim motivima omeđeni troprutim kvadratom, lukom ili medaljonom i *Klesarska radionica iz doba kneza Trpimira* iz druge trećine 9. stoljeća kojoj se pripisuju ulomci greda. Isto, 43. Za više o tome vidi u Josipović, 2018a.

²⁶¹ Takve zavjese koristile su se za zaklanjanje svetišta ili kao zamjena za kamene pluteje. Više o liturgijskom pojmu *velum* u Delonga, 1999., 332-333.

²⁶² Marasović, 2009., 241-242.

²⁶³ Josipović, 2018.a, 13-15.

5.3.4. PRIDRAGA - SV. MIHOVIL

Crkva sv. Mihovila nalazi se u blizini Pridrage u Ravnim kotarima na mjestu toponima Mijovilovac. Predromanički šesterolist (sl. 25-26) nastao je na temeljima ranije zgrade, možda *villae rusticae*, i dio je većeg arheološkog kompleksa koji se naziva Manastirine zbog srednjovjekovnog samostana koji se nalazi sjeveroistočno od crkve. I. Josipović navodi kako se u literaturi i dalje naziva samostanom iako je otkriveno da se radi o vladarskom stambeno-gospodarskom objektu što potvrđuju izvori iz 14. i 15. stoljeća.²⁶⁴

Crkvu je prvi otkrio S. Gunjača 1938. godine, a istraživanja su provedena 1940., 1946., 1951. i 1957. godine. Isprva je datirana u 10. ili 11. stoljeće (Gunjača²⁶⁵, Goss²⁶⁶) da bi se kasniji istraživači, kao M. Jurković²⁶⁷ i N. Jakšić,²⁶⁸ složili oko njezine datacije u 9. stoljeće.

Crkva je sačuvana u visini 1.85 m, a sastoji se od šest konhi od kojih je središnja veća od ostalih. Na zapadnom dijelu nalazi se trapezoidno predvorje podijeljeno u dva prostora koje je rezultat kasnije pregradnje. Izvorno je zasigurno imala kupolu nad središnjim dijelom i polukupole iznad apsida. Vanjski zidni plašt raščlanjen je s po tri plitke niše na svakoj konhi. Građena je od priklesanih lomljenaca s gustim vezivom, a pronađeni su i tragovi izvornog popločenja preuzetog s antičke građevine na istome mjestu.²⁶⁹

Z. Gunjača piše kako je oblikovanje vanjskog plašta crkve lezenama izravno povezano s obližnjom crkvom sv. Martina, te da ono predstavlja nastavak kasnoantičke tradicije. Naime u vrijeme kada se starohrvatska crkva sv. Mihovila gradi obližnja starokršćanska stoji do krova. Obje crkve na svakoj apsidi imaju po četiri lezene, a kako su kod sv. Martina sačuvane u potpunosti i vidimo da su završavale lukom za pretpostaviti je da su jednako završavale i na šesterolistu. Također ne smijemo zaboraviti dvostruku funkciju lezena – dekorativnu i konstruktivnu. Šesterolist je sigurno bio presvođen kupolom, a isto možemo pretpostaviti i nad trolisnim svetištem sv. Martina.²⁷⁰

Sačuvani su brojni komadi liturgijskog namještaja preko kojega je moguće datirati šesterolist u drugu trećinu 9. stoljeća. *Klesarska radionica iz doba kneza Trpimira* zaslužna je

²⁶⁴ Josipović, 2018.a, 16-19.

²⁶⁵ Gunjača, 1963., 64.

²⁶⁶ Goss, 1987., 109.

²⁶⁷ Jurković, 1995., 232.

²⁶⁸ Jakšić, 1997b, 41-42.

²⁶⁹ Marasović, 2009., 244-245.

²⁷⁰ Gunjača, 1996., 68-71

za, između ostalog, brojne ulomke arhitrava. Zanimljiva su dva ulomka koja kad se povežu daju ime titulara. Natpis glasi (...*ad honorem sancti*) *MICHA(elis arch)ANGEL(i)*... *Dvorska klesarska radionica iz doba kneza Branimira*, koja je djelovala u posljednjoj četvrtini 9. stoljeća, izradila je pluteje oltarne ograde dekorirane gusto isprepletenim troprutim beskonačnim kružnicama i dva ulomka arhitrava oltarne ograde s kukama i natpisom.²⁷¹

5.3.5. ŠKABRNJA - SV. JURAJ

Crkva sv. Jurja nalazi se u zaseoku Ambar u Škabrnji, a prvi spomen crkve pronalazimo već 1195. godine u dokumentu opata samostana sv. Krševana u Zadru kada se spominje sv. Juraj u Kamenjanima. Ubikacija Kamenjana predstavljala je velik problem skoro čitavo stoljeće, a problem je konačno razriješen 1988. godine kada je N. Jakšić objavio svoje istraživanje. Jakšić piše kako prvi spomen srednjovjekovnog naselja Kamenjane nalazimo već u 11. stoljeću kada je zabilježeno kao *Chamennani*. Posljednji spomen crkve pronalazimo u dokumentu iz sredine 13. stoljeća nakon čega se crkva istog titulara 1406. godine veže uz selo Podbrđani da bi se kasnije podjednako vezala uz toponime Podbrđani i Starovšani. Jakšić je otkrio da su se spomenuti toponimi koristili za prostor srednjovjekovnih Kamenjana i tako riješio problem ubikacije crkve sv. Jurja.²⁷²

Crkva sv. Jurja pripada tipu centralnih građevina, a od izvorne crkve sačuvani su samo zidovi pet konhi u visini od 1m (sl. 27). Građena je priklesanim lomljencima s obilnom ispunom. Središnja konha većih je dimenzija od ostalih. Crkva je u 13. stoljeću produžena prema zapadu, a krajem 17. stoljeća, kada je vjerojatno uništena, na njezinim se temeljima gradi crkva sv. Marije. Pretpostavlja se da je crkva izvorno bila šesterolist iako je moguće da je imala pet konhi i pravokutni ulazni prostor kao dva zadarska primjera – sv. Marije Stomorice i sv. Krševana na Kolovarama.²⁷³ S obzirom na to da joj je uništen zapadni dio ne možemo sa sigurnošću reći.

Kako nije sačuvan liturgijski namještaj koji bi nam olakšao dataciju jedino što možemo, ako pretpostavimo i šestu konhu na zapadnom dijelu crkve, jest datirati ju okvirno u 9. stoljeće kada u Dalmaciji nastaju tipološki iste crkve – šesterolisti.

²⁷¹ Josipović, 2018.a, 62, 68-72.

²⁷² Jakšić, 1987., 112-118, 126.

²⁷³ Marasović, 2009., 248-249.

5.3.6. LEPURI - SV. MARTIN

Lepuri su selo smješteno istočno od Benkovca u kojem se, odmah uz cestu Benkovac-Bribir, nalaze arheološki ostaci crkve sv. Martina (sl. 28). Ovaj lokalitet vrlo je rano zapeo za oko istraživačima jer su se, sporadično, uokolo srednjovjekovne crkve koja je stajala na tom mjestu sve do 1992. godine kada je srušena u Domovinskom ratu, pojavljivali predromanički ulomci koji su ukazivali na moguće postojanje ranije crkve. Rušenjem srednjovjekovne crkve otvorila se mogućnost arheološkog istraživanja ovog kako ćemo vidjeti složenog lokaliteta, a koje je provedeno od 1997. do 2004. godine.²⁷⁴

Lokalitet je u literaturi poznat i po bogatom nalazu novca otkrivenom 1878. godine²⁷⁵ koji spominje i C. F. Bianchi²⁷⁶ kada kratko navodi postojanje crkve sv. Martina i okolnog groblja. Lujo Marun pak prvi u literaturi spominje ulomke iz Lepura²⁷⁷, da bi zatim novi pronalasci u narednim godinama pridonijeli značaju lokaliteta. Stjepan Gunjača tako u izvještaju rada Muzeja hrvatskih starina piše da je Mate Suić od mještana doznao da je jedan pleterni ulomak uzidan u temelje sakristije, dok je drugi negdje sakriven.²⁷⁸ Nikola Gabrić piše kako je M. Suić uzidani ulomak okvirno datirao u 9.-10. stoljeće, ali i kako su pronađena još dva ulomka od vapnenca.²⁷⁹ Također navodi kako neki tvrde da se ispod žbuke nalaze još neki ulomci što će se kasnije pokazati točnim. Prvi tlocrt sklopa objavio je Miljenko Domijan²⁸⁰, liturgijski namještaj obradila je V. Delonga,²⁸¹ a o sklopu je pisao N. Jakšić²⁸².

Minirana srednjovjekovna crkva bila je pravokutnog oblika s pravokutnom apsidom i preslicom na pročelju, a njezin prvi opis donosi I. Petricioli. On je prepoznao i neke elemente romanike, ali i uzidane rimske spolije.²⁸³ Treba spomenuti kako su dugo postojala nagađanja o kontinuitetu gradnje kroz više razdoblja o čemu svjedoče različiti pronađeni ulomci. V. Delonga prva je iznijela pretpostavku o mogućem postojanju i ranokršćanskog sloja na temelju pronalaska akantusovog kapitela i ulomka pluteja.²⁸⁴

²⁷⁴ Za više informacija o samim istraživanjima vidi Jakšić, 2000b.

²⁷⁵ Mirnik, 1987., 85. Otkriveni su bizantski zlatnici. ali i Kolomanovi srebrnjaci.

²⁷⁶ Bianchi, 2011., 318.

²⁷⁷ Kratko navodi da se na ulomku vidi jako oštećen natpis sa riječi *DUX*. Marun, 1927., 290.

²⁷⁸ Gunjača, S., 1955., 228-229.

²⁷⁹ Gabrić, 1974., str. 49. Jedan ulomak s motivom golubice kojeg smješta na timpan predoltarske pregrade i manji kojem ne zna namjenu.

²⁸⁰ Domijan, 1999., 151-170.

²⁸¹ Delonga, 1996. 197-199.

²⁸² Jakšić, 2000b.

²⁸³ Petricioli, 1987., 119.

²⁸⁴ Delonga, 1995., 307.

Arheološkim istraživanjima otkrivena je slojevitost ovog lokaliteta (sl. 29). Ranokršćanska jednobrodna crkva s izvana poligonalnom, a iznutra polukružnom apsidom datirana je okvirno u 5. stoljeće. Tijekom 6. stoljeća dobila je sjevernu i južnu prigradnju koje su bile ravno zaključene i duže od dužine crkve, ali i predvorje u ukupnoj širini sklopa. U 9. stoljeću sklop prolazi kroz najopširnije pregradnje kada se oprema novom liturgijskom opremom, oba se bočna prostora skraćuju i dobivaju apside i pilone koji ukazuju da su postale svođene kapele. (sl. 30) Istovremeno se grade *westwerk* i aksijalni zvonik, te se postavljaju četiri rimska stupa u unutrašnjost crkve što pokazuje da su nosili središnju kupolu. Ti su stupovi ojačani i pretvoreni u pilone i tako su ostali stajati i nakon rušenja cijelog kompleksa u 13./14. stoljeću²⁸⁵, a nova ih crkva, koja se gradi u 14./15. stoljeću, koristi i gradi južni zid preko njih. Sjeverni se par stupova nije uklapao u novi plan te su srušeni.²⁸⁶ Prilikom gradnje gotičke crkve vjerojatno je srušena sjeverna kapela, dok je južna ostala sačuvana. Nažalost i ona je pretrpjela znatna oštećenja u ratu u 17. stoljeću i obnovljena je krajem 17./ početkom 18. stoljeća kada se obnavlja i južna kapela. To nam govori da su tada zajedno stajale kasnosrednjovjekovna crkva s pravokutnom apsidom i predromanička kapela s polukružnom apsidom.²⁸⁷ Tijekom 20. stoljeća crkva je prošla još nekoliko manjih intervencija sve dok devedesetih nije uništena.²⁸⁸

Najveći broj pronađenih ulomaka liturgijskog namještaja pripada oltarnim ogradama, zatim menzi, a neki su bili i dio ciborija. Pronađeni arhitravi mogu se podijeliti u dvije skupine: dvopojasne i tropojasne. V. Delonga ih je prema komparativnim primjerima datirala u doba knezova Branimira i Trpimira što govori o opremanju crkve u dva navrata.²⁸⁹ Zanimljivi su i ulomci s natpisima – na ulomcima oltarne menze sačuvan nam je spomen

²⁸⁵ Tijekom 11. ili 12. st. počele su se javljati strukturne slabosti koje su riješene tako da su južni nosači dodatno obzidani. Ipak ni to nije pomoglo, te je cijeli kompleks srušen, a sudeći prema tragovima paleža u predjelu nartekse N. Jakšić zaključuje kako je crkva stradala u požaru. Jakšić, 2012., 215.

²⁸⁶ Zanimljiv je podatak da su I. Petricioli i M. Suić u obilasku crkve pedesetih primijetili lišće kapitela pod strehom krova unutar južnog zida, ali nisu ni slutili da stoji *in situ* još od 9. stoljeća. Lišće je stajalo sve do 1973. godine kada ih je kapelan crkve otklesao jer je narušavalo njen izgled. Kapitel s dvije otklesane strane i dvije sačuvane koje su bile uzidane pronađen je u ruševinama nakon miniranja. Jakšić, 2000b., 195.

²⁸⁷ Josipović. 2012a., bilj. 6, 51.

²⁸⁸ Jakšić, 2000b., 197.

²⁸⁹ Dvopojasni se sastoje od kuka u gornjem i natpisa u donjem dijelu, a komparativne primjere pronalazimo upravo na zadarskom području (Galovac, Biograd, Novalja, Vrgada, Biljane Donje, Pridraga). Tropojasni se sastoje od kuka, natpisa i niza neprekinutih troprutih petlji, a komparativne primjere nalazimo na zadarskom (Otres, Kula Atlagića, Nin) i splitskom (Stupovi, Blizna, Muć Gornji) području. Troprute petlje ukazuju na doba kneza Branimira, dok manji ulomak pilastra s troprutom kružnicom i četverolatičnim cvijetom u sredini ukazuje na sredinu i početak druge polovice 9. stoljeća, tj. doba kneza Trpimira. Za detaljnije o tome vidi: Delonga, 1995., 309-311.

nepoznata opata (...*IN(m)ERITVS ABB(as)*) i Bogorodice (...*GENETRIX...*) kojima su bili posvećeni oltari.²⁹⁰

Pronađen je i veći broj ulomaka ciborija čijom se analizom bavio I. Josipović i zaključio kako se radi o dva različita ciborija. Moguće je razlikovati šesterostrani ciborij nastao kao produkt *Klesarske radionice iz vremena kneza Trpimira* koji predstavlja jedan od svega tri pronađena na prostoru ranosrednjovjekovne Hrvatske i koji je prema I. Josipoviću bio smješten u južnoj kapeli za koju je moguće da je služila kao krstionica. Drugi ciborij se datira u Branimirovo doba i vjerojatno je stajao iznad oltara, a uz njega se vežu natpisi (Chroat)OR(um)D(vx)A(me)N i ...IE AD...²⁹¹

T. Marasović u *Dalmatia Praeromanica* spominje pak ulomak oltarne ograde s kukama i natpisom ..*ERTUS ABBA HVNC DOMVM (edifi)CAVIT* u kojemu vidi germansko podrijetlo opata (Gumpertus, Teudebertus?) i natpis datira u raniju fazu sredine 9. stoljeća. Natpis na drugoj gredi pak (*in nomine Domi*)NI IESU CHR(isT)I EGO AVTE(m) KAR(olus?) nosi osobine dvorske klesarske radionice iz doba kneza Branimira.²⁹²

Zanimljiv je i fragmentirani natpis s uklesanim imenom kneza Branimira pronađen 2002. godine, a koji je prvi put objelodanjen u članku N. Jakšića iz 2012. godine. Istraživanjem dvije kasnosrednjovjekovne grobnice smještene uz južnu stranu zapadne fasade ranokršćanske crkve otkriveni su ulomci sarkofaga sa ostacima natpisa. N. Jakšić na temelju sličnosti sa crkvom sv. Mihovila nad Dolom na Braču na čijem pročelju se nalazi portal izgrađen od antičkog sarkofaga zaključuje da se isto dogodilo i u Lepurima.²⁹³ Na ulomcima sarkofaga koji je iskorišten za portal prepoznaje se natpis ...VS B...MIRO DVX EGO TEO. Prema N. Jakšiću natpis iz Lepura sročio je isti opat „Teo“ koji je zaslužan za natpis na oltarnoj ogradi u Ninu. Kao dokaz svojoj teoriji navodi sličnost sadržaja teksta na oba natpisa, ali i činjenicu da su u Lepurima pronađena još dva natpisa koja spominju nekog opata –

²⁹⁰ Isto, 318.

²⁹¹ Josipović, 2012a., 56-58, 59.

²⁹² Istoj radionici pripadaju i dva ulomka luka. Jedan s tri zone i natpisom koji spominje nekog biskupa Ivana (*(I)OH(anne)S ELECTVS NE(m)pe...CIDE...*), a drugi s natpisom o ukrašavanju crkve (...*E IN DECORE D(...)*). Ovu Marasovićevu pretpostavku potvrdio je I. Josipović otkrivši da se fragmenti spajaju po crti loma. Josipović, 2012a., 56. Istoj radionici vjerojatno je pripadao i ulomak zabata s križem ukrašenim troprutom pletenicom, rubom s kukama i natpisom ispod (Iohan)NIS BAPT(istae). Vidi: Marasović, 2009., 267.

²⁹³ Jakšić, 2012., 216-217.

ulomak oltarne ograde s natpisom ...ERTUS ABBA i ulomak oltarne menze s natpisom INMERITUS ABBA.²⁹⁴

Ukratko, najraniji sloj u Lepurima čini jednobrodna jednoapsidalna crkva iz 5. stoljeća koja tijekom 6. stoljeća dobiva bočne prostorije i narteks. U predromanici bočne prostorije dobivaju apside i postaju kapele, dograđuje joj se westwerk i zvonik, te dobiva novu liturgijsku opremu i četiri stupa koja su držala središnju kupolu. Nedugo prije rušenja crkve u romanici stupovi su ojačani i pretvoreni u pilone, da bi zatim nova crkva građena u 14./15. stoljeću iskoristila te pilone i inkorporirala ih u svoj južni zid. Nakon što je srušena u ratu u 17. stoljeću ponovo se gradi u istim dimenzijama i kao takva stoji sve do devedesetih. Kvalitetni komadi sačuvanog liturgijskog namještaja govore o iznimnoj crkvi od velikog značaja tadašnje Hrvatske države.

5.3.7. KORLAT - SV. NEDILJICA

Selo Korlat nalazi se sjeverozapadno od Benkovca. Na lokalitetu su pronađeni tragovi od prapovijesti do srednjeg vijeka u kojem je kroz selo prolazila *Via Magna*. Prva iskapanja u Korlatu blizu Benkovca vodio je don Mate Klarić 1924. godine, a o njima je u svom dnevniku pisao Lujo Marun.²⁹⁵ Kasnije na lokalitetu boravi E. Dyggve koji prvi objavljuje tlocrt crkve s jednom apsidom i zaključuje da se radi o srednjovjekovnoj građevini.²⁹⁶ Prvi ga ispravlja Lj. Karaman²⁹⁷ koji crkvu na lokalitetu Korlat-Moravica datira u rano kršćanstvo, a zatim i N. Cambi.²⁹⁸ Revizijska istraživanja proveo je R. Jurić tek 2000. godine kada je otkriveno da je crkva bila troapsidalna, a ne s jednom apsidom kako to donosi E. Dyggve.²⁹⁹ Kako su u fokusu tih istraživanja bili grobovi preostaje nam pričekati iduća istraživanja kako bi se utvrdile faze crkve.

Ono što je vidljivo iz tlocrta (sl. 31) jest da se radi o gotovo kvadratnoj crkvi čije se bočne prostorije protežu čitavom dužinom crkve. Ti prostori sjeverno i južno od središnje apside, također su apsidalno zaključeni i zidom skraćeni, pa je vrlo vjerojatno da se radi o kapelama. Ispred se nalazi vestibul, a ulaz u samu crkvu označavaju dva pilastra. Ovakav

²⁹⁴ Isto, 218-219.

²⁹⁵ Marun, 1998., 261, 267-268.

²⁹⁶ Jurić, 2007., 269.

²⁹⁷ Karaman, 1954., 187.

²⁹⁸ Cambi, 1976., 272., bilj. 49.

²⁹⁹ Jurić, 2007., 269.

tlocrt podsjeća na crkvu sv. Martina u Lepurima, točnije na njezinu ranokršćansku fazu i predromaničke pregradnje.

Crkva u Korlatu datira se dosta široko u rano kršćanstvo jer još nema dovoljno saznanja za precizniju dataciju. Ovdje je važno spomenuti da se osim crkve sv. Nediljice u Korlatu nalaze još dvije, sv. Jeronima i sv. Marije Runjavice, te su na sva tri lokaliteta pronađeni ulomci predromaničkih obilježja o kojima su pisali Burić,³⁰⁰ Milošević³⁰¹ i Jakšić.³⁰² Ovako velik broj ulomaka moguće je objasniti na dva načina. Jedna mogućnost je da je negdje na području Korlata postojala predromanička crkva koja do danas nije pronađena, a druga da su ulomci dio opremanja već postojeće crkve novim liturgijskim namještajem. Je li upravo crkva sv. Nediljice ta koja je dobila novu opremu ili pregradnje u predromanici ostaje vidjeti kada se do kraja provedu arheološka istraživanja.

5.3.8. DONJE BILJANE - CRKVINA NA BEGOVAČI

Lokalitet Crkvina/Begovača nalazi se između Kašića i Biljana Donjih, ali spada pod potonje. Begovača je toponim koji dolazi od imena zidanog bunara koji se tamo nalazi, dok je Crkvina naziv za obrasli humak.³⁰³ Institut za nacionalnu arheologiju JAZU u Splitu provodio je istraživanja lokaliteta od 1959. do 1962. godine pod vodstvom S. Gunjače, D. Jelovine i D. Vrsalovića. Dogovoreno je da će D. Jelovina i D. Vrsalović istražiti i objaviti rezultate istraživanja groblja (što se i dogodilo), a S. Gunjača će istražiti arhitekturu. Nažalost, S. Gunjača je u međuvremenu preminuo, te istraživanja arhitekture nikada nisu objavljena.³⁰⁴ Na lokalitet se kratko osvrnuo i M. Suić opisujući rimske ostatke u kontekstu profane arhitekture.³⁰⁵ V. Goss pak crkvu na Begovači datira u 9. stoljeće i uspoređuje s crkvama sv. Toma kod Rovinja i sv. Martin na Cresu.³⁰⁶

³⁰⁰ Burić analizira ulomak pilastra oltarne ograde ukrašen troprutim kružnicama povezanima troprutim rombovima i veže ga uz karolinško doba i datira u 9. stoljeće. Burić, 2000., 276. Za isti ulomak R. Jurić piše da je bio ugrađen u pod crkve sv. Marije, ali da potječe iz crkve sv. Jeronima. Jurić, 2007., 268., bilj. 12.

³⁰¹ Milošević analizira pet ulomaka pronađenih pored crkve sv. Marije. Milošević, 2000., 329-331.

³⁰² Jakšić piše kako su ulomci pronađeni kod crkve sv. Marije Runjavice i sv. Jeronima morali pripadati nekoj ranijoj crkvi koju pretpostavlja ispod romaničke crkve sv. Jeronima jer ispod sv. Marije nisu pronađeni stariji slojevi arhitekture. Prema sličnosti tih ulomaka s onima iz Plavna kod Knina Jakšić korlatske datira u Trpimirovo doba. Jakšić, 2015., 301.

³⁰³ Jelovina, Vrsalović, 1981., 56-58.

³⁰⁴ Isto., 56-59.

³⁰⁵ Suić, 1981., 281.

³⁰⁶ Goss, 1987., 144.

Crkva je jednobrodna s polukružnom apsidom i dvije bočne kapele s polukružnim apsidama. (sl. 32) Smještena je na izrazito arheološki bogatom lokalitetu s 604 groba koji datiraju od karolinškog doba do kraja srednjeg vijeka i ostacima antičke arhitekture. Analizu arhitekture prvi je proveo N. Jakšić u svom članku iz 1989. godine i zaključio da je prvo na antičkoj vili sagrađena ranokršćanska crkva koja je obnovljena u 9. stoljeću, a nakon što je srušena u 13. stoljeću na njezinu se mjestu gradi troapsidalna romanička crkva.³⁰⁷ Ovo mišljenje osim Jakšića u stručnoj je literaturi dugo zastupao jedino još P. Vežić³⁰⁸, sve dok mu se nedavno nakon nove analize nije priključio i I. Josipović.³⁰⁹ Nakon objave Jakšićeva članka burno je reagirao D. Jelovina koji u svojem osvrtnu oštro napada Jakšićevu metodologiju i argumentaciju, iznoseći svoje mišljenje kako je riječ o crkvi sagrađenoj u drugoj polovici 9. ili najkasnije do sredine 10. stoljeća.³¹⁰ Osim D. Jelovine i T. Marasović³¹¹ i M. Jurković³¹² crkvu u Begovači smještaju u 9. stoljeće.

Iscrpnu analizu kamenog namještaja provela je V. Delonga i podijelila ga na antičke (9), ranokršćanske (5) i predromaničke ulomke (14). Većina antičkih ulomaka pronađena je sjeverozapadno i zapadno od crkve na mjestu rimskog kompleksa velikih dimenzija. Prema broju nalaza Delonga smatra da je vjerojatnije postojanje manjeg kulturnog prostora kao što je memorija ili oratorij na prostoru vile, a ne velikog kršćanskog zdanja što je Jakšić pretpostavio.³¹³ Analiza predromaničkih ulomaka pokazala je sličnosti s *Klesarskom radionicom iz vremena kneza Trpimira*, a do istog zaključka je ranije došao i M. Jurković.³¹⁴ Najzanimljiviji pronađeni ulomci nose natpise ...BRT...IOI...(M)OISCL(avus)...(UN)A CVM CO(iunge).. i ...(pr) REMED(IO) A(n)IME SVE REN(ovavit) HVNC TR(mplum). U prvom ulomku je V. Delonga prepoznala hrvatskog velikaša Moislavusa koji je darovao crkvi novi

³⁰⁷ Jakšić, 1989., 421-423.

³⁰⁸ Vežić, 1996., 93; 2005., 101-102.

³⁰⁹ Josipović, 2012b.

³¹⁰ Jelovina, 1990., 307. Jelovina kritizira što Jakšić proizvoljno, bez arhitekturnih dokaza i obrazloženja, datira grobne nalaze i mnoge starohrvatske naušnice smješta u romaniku dovodeći na taj način u pitanje čitavu starohrvatsku kulturu i datirajući je tek u 12. stoljeće. Smetaju mu i *iritantna i nedobronamjerna* izjava da se odustalo od objave arhitektonskih ostataka koja je prema Jelovini u potpunosti neistinita, ali i to što Jakšić nijednom nije posjetio lokalitet o kojem piše. Jelovina navodi i kako je Jakšić do zaključaka došao *zahvaljujući svojoj pronicljivosti i lucidnoj mašti*. Za više informacija vidi kratki osvrt.

³¹¹ Marasović, 1994., 54; 2009., 252. Marasović ju tipski povezuje s križno-troapsidnim tipom i datira u drugu polovicu 9. stoljeća.

³¹² Jurković, 2000., 190-191, kat. br. IV. 15. Jurković smatra da je crkva zasigurno karolinška, a kao dokaze navodi sarkofag i dva ranija groba za čiju su izradu poslužile antičke spolije koji se nalaze istočno od apsida crkve, te time pokazuju da su privilegirani, ali i da ranije zdanje u tom trenutku nije moglo funkcionirati.

³¹³ Delonga, 1990., 96.

³¹⁴ Jurković, 2000., 191., kat. br. IV. 15.

liturgijski namještaj kao privatnu donaciju,³¹⁵ dok je I. Josipović siguran da se radi o hrvatskom knezu Mislavu u čije vrijeme nepoznati donator financira opremanje crkve.³¹⁶ I. Josipović analizom je zaključio i kako je biljanska trabeacija imala tri prolaza u svetište s tri zabata i četiri arhitrava čime je potvrdio Jakšićevu tezu o većoj ranokršćanskoj crkvi u kojoj je ta ograda morala stajati jer svojom veličinom ne odgovara manjoj crkvi.³¹⁷

Ako sve navedeno pokušamo sumirati nedvojbeno je da najstariji sloj na lokalitetu pripada rimskoj vili. U ranom kršćanstvu gradi se velika crkva koja u doba kneza Mislava, dakle u četvrtom desetljeću 9. stoljeća, dobiva novi liturgijski namještaj na čijem se dijelu prepoznaje natpis s imenom kneza, ali i izraz *renovavit* koji govori o obnovi crkve. Kada dolazi do rušenja te crkvi nije poznato, a ako je vjerovati I. Josipoviću i N. Jakšiću u romanici se gradi crkva manjih dimenzija koju je mnogo istraživača dugo smatralo predromaničkom. Jedino provedbom revizijskih istraživanja bit će moguće konačno utvrditi faze biljanskog kompleksa i preciznije ih datirati.

5.3.9. KAŠIĆ - MANASTIRINE

Selo Kašić nalazi se na zapadnom dijelu Ravnih kotara na kojem zbog izrazite plodnosti tla i odličnog položaja (blizina mora) imamo tragove naseljenosti koji datiraju od neolitika. Stoga ne čudi što na području Kašića postoje ostaci rimske *villae rusticae* i starohrvatske nekropole na lokalitetu Begovača. Osim toga samo ime Kašić izvorni je toponim prvi put zabilježen u 13. stoljeću, a koji se zadržao sve do danas.³¹⁸

Crkvu u Kašiću (sl. 33) prvi je otkrio S. Gunjača 1955.g. i o tome napisao kratki izvještaj³¹⁹ da bi je zatim u svoju disertaciju, ali i tipološke preglede uvrstio T. Marasović,³²⁰ dok je V. Goss uključuje u svoju knjigu o predromaničkoj arhitekturi.³²¹ S obzirom na njezin tlocrt spomen crkve u Kašiću nalazimo i u svim radovima koji se bave šesterolistima.³²²

³¹⁵ Delonga, 1996., 170-171.

³¹⁶ Josipović, 2012b., 141-142.

³¹⁷ Isto, 143. Osim veličine predromaničke oltarne ograde I. Josipović i karolinške ukope unutar svetišta objašnjava kao privatne ukope donatora i njegovih članova obitelji koji su u skladu s karolinškom idejom privatnog groba mogli biti pokopani dok je apsida ranokršćanske crkve stajala u elevaciji. Isto, 144-145.

³¹⁸ Delonga, 1988., 43-44.

³¹⁹ Gunjača, 1960., 270-271. Izvještaj je dosta kratak, a osim arhitekture samo usputno spominje i pronađene pleterne ulomke.

³²⁰ Vidi primjerice Marasović, 1984., 147.

³²¹ Goss, 1987, 110.

³²² Vidi npr. Vežić, 2012., 42. ili Jurković, 1995., 228.

Istraživanja na lokalitetu Mastirine započeta su pedesetih godina prošlog stoljeća pod vodstvom S. Gunjače kojeg je prije objave rezultata zatekla smrt, a njihov detaljan opis, zajedno s kataloškim pregledom svih pronađenih nalaza, donosi V. Delonga u radu *Starohrvatska crkva na Mastirinama u Kašiću kod Zadra*.³²³ Iskopavanja su otkrila postojanje nekoliko slojeva arhitekture: rimski sloj s ranokršćanskom fazom, predromanički šesterolist zajedno s nekropolom, nadogradnju predvorja s zvonikom na pročelju na šesterolist, kasnosrednjovjekovni samostan i novovjekovne pregradnje (sl. 34).³²⁴

Rimski sloj arhitekture obuhvaća zapadni i jugoistočni dio lokaliteta, a prema strukturi, veličini i dispoziciji zidova može se zaključiti da je riječ o kompleksu koji je funkcionirao u sklopu obližnje rimske vile.³²⁵ Na sjeveroistočnom dijelu rimskog objekta podiže se predromanička šesterolisna crkva nepoznata titulara. S obzirom da je sačuvana u visini manjoj od 1m, o njezinoj arhitekturi zaključujemo prema ostalim crkvama istog tipološkog tipa. Pretpostavlja se da je svih šest konhi bilo presvođeno polukupolama, dok se iznad središnjeg prostora uzdizala kupola na tamburu. Izgrađena je od lomljenaca s obilnom ispunom i bila je izvorno ožbukana izvana i iznutra o čemu svjedoče ostaci žbuke. Iznutra su sačuvani ostaci pločnika *in situ* koji svjedoče da je izvorno cijela bila popločena, a za to su iskorišteni i dijelovi rimske građevine na čijim je temeljima i nastala.³²⁶

Pronađeni ulomci oltarne ograde pokazuju dekorativne sličnosti s lokalitetima iz Dalmacije kao što su Pridraga, Bijane Donje, Korlat, Biograd, Lepuri, Žažvić, Plavno, Vrpolje i Lopuška glavica. Delonga zaključuje kako se vjerojatno radi o klesarskoj radionici kojoj je uzor zadarska klesarska radionica 8. stoljeća, a kao jedan od primjera navodi sličnost kapitela iz Kašića sa skupinom dvopojasnih predromaničkih kapitela sa zadarskog područja.³²⁷ Zaključno prema tipološko-stilskoj analizi šesterolist iz Kašića V. Delonga datira u drugu polovicu 9. stoljeća.³²⁸ N. Jakšić ulomke iz Kašića na temelju sličnosti sa ulomcima

³²³ Delonga, 1988.

³²⁴ Delonga, 1988., 56-57.

³²⁵ S obzirom na pronađene ulomke žrtvenika, nadgrobnih natpisa i dijelova dekorativne arhitektonske plastike Delonga zaključuje da je postojao prostor za poganski kult (*fanum*). Kasnije jedna od prostorija poganskog kulta doživljava preobrazbu u kršćanski oratorij za manju kršćansku zajednicu, a o kojoj nam svjedoče ulomci pilastara ukrašenih križem ili motivom ranokršćanske rozete. Preko komparativnog materijala koji je pronađen u Saloni ovaj se oratorij datira u kraj 4. i početak 5. stoljeća. Isto, 57-61.

³²⁶ Isto, 61-64.

³²⁷ Kapitele iz te skupine pronalazimo u Zadru (sv. Marija Stomorica i sv. Stošija), Biogradu i crkvi na Begovači. Za detaljnije informacije o analizi ulomaka predromaničke oltarne ograde upućujem na Delonga, 1988., 65-78.

³²⁸ Isto, 81.

pronađenim na gore navedenim lokalitetima pripisuje *Klesarskoj radionici iz vremena kneza Trpimira* i time pobliže datira šesterolist u drugu trećinu 9.st.³²⁹

Vjerojatno odmah nakon izgradnje šesterolista u njegovoj se okolini formira nekropola na kojoj je istraženo 136 grobova koji se mogu datirati u razdoblje od 9. do 14. stoljeća kada prestaje kontinuitet pokapanja. Osim nastanka nekropole vrlo brzo dolazi i do dogradnje vjerojatno zbog širenja kršćanske zajednice i potrebe za većim prostorom. Dograđuje se ulazni pravokutni vestibul, što nije izolirani primjer jer se slično događa i u Pridragi. Malo kasnije u doba romanike gradi se zvonik vjerojatno zbog promjene izvorne funkcije crkve koja više nije privatan oratorij već postaje župna i grobljanska crkva.³³⁰

Kao što sam već spomenula u kasnom srednjem vijeku dolazi do prestanka funkcioniranja nekropole, a u tom razdoblju nastaje i samostanski kompleks izgrađen za prihvatanje manje redovničke zajednice, da bi u razdoblju venecijansko-turskih ratova taj prostor dobio profanu namjenu, a u 17. stoljeću u potpunosti stradava u vrijeme kandijskog rata.³³¹

5.3.10. NOVIGRAD - SV. MARIJA

Crkva sv. Marije nalazi se unutar novigradskih zidina, a od prošlog je stoljeća u funkciji škole. Crkva je u potpunosti neistražena i nemamo nikakvih podataka o njoj.

Pronađena su samo dva ranosrednjovjekovna ulomka (sl. 35) koja se široko datiraju između 9. i 11. stoljeća. Ulomak pilastra ukrašen je nizom troprutih osmica s rupama izbušenim svrdlom unutar svakog čvora, dok je drugi ulomak vjerojatno bio dio pilastra ili pluteja i na njemu je vidljiv tropruti dio. Nažalost ovo je sve što nam je poznato o ovoj crkvi koja se u literaturi spominje samo u Marasovićevoj knjizi *Dalmatia Praeromanica*.³³²

³²⁹ Uspoređujući ulomke različitih dijelova oltarne ograde pronađene na različitim lokalitetima N. Jakšić je izdvojio neke zajedničke karakteristike ove radionice. Tako primjerice ulomci zabata pokazuju isti način oblikovanja – neizostavne kuke, dugačak rep golubica ispunjem ornamentom sa ribljom kosti i križ tanje oblikovanih hasti nego u drugim radionicama. Kapiteli stupića oltarne ograde klesani su kao monoliti i često su jedva širi od samih stupova. Listovi u donjoj zoni klesani su glatko ili sa tek ukrašenim listovima, a na njih se u gornjoj zoni naslanjaju kutne volute s isklesanim ukrasom s tordiranim užetom ili bisernim nizom između njih. U oblikovanju pluteja se očituju dvije temeljne karakteristike. Jedna od njih je prevlast florealnih motiva dok su tropruti prepleti, karakteristični za predromaniku, rijetka pojava. Druga je ispunjavanje plohe biljnom viticom isprepletenom tako da tvori medaljone s vitlima. Vidi u: Jakšić, 2015., 295-314. Valja spomenuti da je upravo N. Jakšić zaslužan za imenovanje ove radionice, a za više informacija o njoj vidi: Jakšić, 1980., 1986., 1997c, 1999.

³³⁰ Delonga, 1988., 82-83.

³³¹ Isto, 88.

³³² Marasović, 2009., 235.

5.3.11. ŠOPOT - CRKVINA

Šopot se nalazi na zapadnom dijelu grada Benkovca, a danas je u literaturi najpoznatiji kao mjesto pronalaska ulomka grede oltarne ograde s natpisom kneza Branimira. Crkva nepoznata titulara pronađena je na mjestu srednjovjekovnog sela *Podbrižane* u kojem se održavao Hrvatski sabor.³³³ Crkva je bila u potpunosti sačuvana sve do sredine 18. stoljeća kada je srušena. Pala je u zaborav sve do slučajnog otkrića ulomka oltarne ograde 1928. godine nakon čega je don Mate Klarić proveo istraživanja.³³⁴ O ulomcima su najviše pisali N. Jakšić³³⁵ i V. Delonga³³⁶, a revizijska su istraživanja provedena od 1984. do 1986. godine pod vodstvom T. Burića i V. Delonge u tri arheološke kampanje.³³⁷

Tada su ponovno otkriveni i konzervirani ostaci jednobrodne crkve s predbrodom i trapezastom apsidom. (sl. 36) Jednobrodni prostor bio je podijeljen na tri traveja s po dva para lezena koje pretpostavljaju bačvasto svođenje, isto kao i iznad apside. Crkva je pravilno orijentirana i građena od priklesanih lomljenaca s obilnim vezivom, a pronađeni su i dijelovi izvornog popločenja.³³⁸

Iscrpnju analizu ulomaka oltarne ograde provela je V. Delonga 1996. godine,³³⁹ dok je N. Jakšić 1998. godine zaključio kako se pronađeni ulomci liturgijskog namještaja mogu pripisati *Dvorskoj klesarskoj radionici iz doba kneza Branimira*, ali i kako oni ne pripadaju pronađenoj ranokršćanskoj crkvi.³⁴⁰ I. Josipović gotovo sve dijelove trabeacije pripisuje spomenutoj radionici, a slaže se i s Jakšićevom tvrdnjom o oltarnoj ogradi s tri prolaza, ali smatra kako je zbog njezine veličine vjerojatno nastala za neku drugu, još ne pronađenu predromaničku crkvu ili kao dio nove liturgijske opreme ranije crkve koja se preuređuje u doba Branimira.³⁴¹

Ranokršćanska crkva nepoznata titulara obnovljena u Branimirovo doba je jednobrodna i jednoapsidalna crkva s predbrodom u kojem se naslućuje karolinški *westwerk*. To ne iznenađuje s obzirom da znamo da se Branimir tijekom svoje vladavine oslanjao na Karolinge, pa tako ljudi koji donose određeni tip arhitekture kod nas dolaze sa zapada.

³³³ Jakšić, 1998., 118.

³³⁴ O istraživanjima 1928.g. M. Klarić je pisao u novinama *Obzor*. Vidi: Klarić, *Kako je došlo do otkrića novonadjenog spomenika hrvatskog kneza Branimira u Šopotu*. br. 142, 144, 147, 148, str. 5.

³³⁵ Jakšić, 1995.

³³⁶ Delonga, 1996., 166-169.

³³⁷ Burić, Delonga, 1984., 47-48.

³³⁸ Marasović, 2009., 262.

³³⁹ Delonga, 1996., 166-169.

³⁴⁰ Jakšić, 1998., 124.

³⁴¹ Josipović, 2015., 135-137.

Ulomci trabeacije pronađeni tamo ukazuju na neku veću crkvu, a gdje se ona nalazi i dalje je nepoznanica. Spomenimo i da gradnja neke veće crkve na tom području ne treba čuditi jer se Benkovac nalazi u samom središtu Ravnih kotara, kroz njega je prolazila *Via magna* i Šopot je hidronim zbog istoimenog izvora vode. Koliko je ta crkva bila bitna govori i podatak da se u njoj još tijekom kasnoga srednjeg vijeka održavao godišnji sabor hrvatskih plemenitih rodova.³⁴²

5.3.12. KULA ATLAGIĆA - SV. MATEJ (?)

Selo Kula Atlagića nalazi se nedaleko od Benkovca, a na današnjem seoskom groblju stoji gotička crkva sv. Nikole datirana natpisom nad bočnim vratima u 1446. godinu. Spomenuti natpis donosi i srednjovjekovni naziv sela – *Tihlići*. Srednjovjekovni spisi donose ime crkve sv. Mateja za kojeg se pretpostavlja da je bio izvorni titular predromaničke crkve na čijim je temeljima podignuta gotička crkva.³⁴³ Ova pretpostavka temelji se na pronađenim predromaničkim ulomcima, a do sada nije potvrđena jer nisu provedena arheološka istraživanja. O ulomcima su pisali I. Ostojić,³⁴⁴ V. Delonga³⁴⁵ i T. Burić³⁴⁶, a kompletan katalog skulptura objavila je N. Uroda³⁴⁷.

Od predromaničkog liturgijskog namještaja sačuvala su se četiri ulomka oltarne ograde (sl. 37-38) pronađena na mjestu crkve sv. Nikole i ulomci pronađeni u obližnjoj crkvi sv. Petra. Svi ulomci pokazuju klasičan ranosrednjovjekovni stilski repertoar karakterističan za doba Branimira kao što su kuke, natpis i troprute pletenice. Natpisi donose spomen hrvatskog dužnosnika Godidraga koji je dao sagraditi ili posvetiti crkvu, riječi *CHROATORUM*, spomen nepoznatog svećenika na čiji je poticaj crkva opremljena i hrvatskog dostojanstvenika za kojeg je također moguće da je obnovio crkvu. Spomenimo i kako su pronađeni antički ulomci koji spominju Libera i koji, prema interpretaciji N. Urode, ukazuju na postojanje svetišta posvećenog Liberu u blizini crkve. Moguće da se ono nalazilo stotinjak metara od crkve gdje su pronađeni ostaci rimske arhitekture koja do danas nije istražena.³⁴⁸

³⁴² Jakšić, 1998., 120-121.

³⁴³ Uroda, 2007., 213.

³⁴⁴ Ostojić, 1964., 109.

³⁴⁵ Delonga, 1996., 194-195.

³⁴⁶ Burić, 2000., IV. 162., 276-277.

³⁴⁷ Uroda, 2007.

³⁴⁸ Isto, 224-225.

Na temelju svega navedenog možemo sumirati kako je moguće da se u blizini antičkog svetišta u doba kneza Branimira gradi i oprema crkva sv. Mateja. Nedugo zatim dobiva novu oltarnu ogradu koju potiče hrvatski velikodostojnik i takva stoji sve do 15. stoljeća kada se ruši i na njenom mjestu gradi gotička crkva sv. Nikole. Ipak sve su ovo samo pretpostavke i svakako je potrebno daljnje istraživanje.

5.3.13. KARIN - SV. VID

U Gornjem je Karinu, tijekom građevinskih radova na ljeto 2017. godine, pronađen ulomak s ranokršćanskim križem koji se datira u razdoblje od 4. do 6. stoljeća.³⁴⁹ S obzirom na pretpostavke o postojanju crkve sv. Vida na tom lokalitetu, odmah nakon pronalaska Ministarstvo kulture lokalitet je proglasilo kulturnim dobrom. U jesen 2018. godine provedena su arheološka istraživanja koja su otkrila ostatke crkve sv. Vida, ostatke tri zida i dio podnice koji pripadaju crkvi, ulomke crkvenog namještaja, keramike, stakla, krovne opeke i kupa kanalice.³⁵⁰

S obzirom da lokalitet nije u potpunosti istražen i da nije provedena sustavna analiza pronađene građe do sada nisu objavljena nikakva službena arheološka izvješća, ali ih možemo očekivati u narednim godinama.

5.3.14. ISLAM GRČKI - SV. ĐURĐA

Dvostruko naselje Islam Grčki-Islam Latinski smješteno je između Novigradskog mora i potoka Bašćica, a u njemu nikad nisu provedena sustavna arheološka istraživanja iako je slučajno pronađeno dosta nalaza. Jedan takav nalaz ranokršćanske lucerne sjevernoafričkog podrijetla iz 4. stoljeća naveo je I. Basića da oprezno iznese pretpostavku o postojanju kršćanske zajednice na tom prostoru, a čije središte pretpostavlja na lokalitetu Crkvine ili u samom kompleksu Kule Janković.³⁵¹

Sv. Durđa jednobrodna je crkva s polukružnom apsidom smještena sjeveroistočno od Kule (sl. 52-53). I. Basić piše kako je čak i bez provedenih arheoloških istraživanja koja su prijeko potrebna za određivanje faza izgradnje, moguće razlikovati njezine tri faze:

³⁴⁹ Vjesnik Franjevače provincije Presvetog Otkupitelja, 2018., 365.

³⁵⁰ Karin: Otkriveni temelji crkve sv. Vida, https://www.franjevci-split.hr/index.php?option=com_content&view=article&id=7623&Itemid=5, (pristupljeno 20.3.2020.)

³⁵¹ Basić, 2010., 8-11.

ranokršćansku, romaničku i baroknu. Romaničkoj fazi pripadaju oba portala, a baroknoj ikonostas, popločenje, zvonik i produženje prema zapadu izvedeno u 18. stoljeću. Ranokršćansku fazu Basić pretpostavlja na temelju ranije spomenute lucerne, Konstantinovih novčića i arheološkog ambijenta. Također prema nekim antičkim nalazima pretpostavlja postojanje *villae rusticae* u sklopu koje se onda razvila crkva, a kao slične primjere navodi obližnje crkve u Pridragi, Kašiću, Biljanima Donjim i Bukoviću kod Benkovca.³⁵²

Ipak s navedenim tvrdnjama treba postupati oprezno i pričekati arheološka istraživanja koja će pokazati njihovu istinitost. U ovom trenutku nije moguće iznositi ništa osim slabo utemeljenih pretpostavki o ranokršćanskoj fazi crkve u Islamu Grčkom.

5.4. BIOGRADSKO PODRUČJE

Biogradsko područje (KARTA 5) obuhvaća veći kopneni dio i pripadajuće otočje od kojeg je najveći otok Pašman. Zbog svojih povoljnih geoloških karakteristika tragove naseljenosti pratimo još od neolitika, a u antici se tamo gradi veliki broj vila koje predstavljaju najbrojnije ostatke iz rimskog doba. U ranom srednjem vijeku to je područje pripadalo politički starohrvatskoj županiji Sidragi, a vjerski Skradinskoj biskupiji sve do osnivanja vlastite u 10. stoljeću.³⁵³

Središte biogradskog područja, Biograd na Moru smješten je na poluotoku blizu ulaska u Pašmanski kanal na povoljnom položaju za nadzor plovidbe kanalom. Prvi spomen grada (*τὸ Βελόγρᾶδον*) nalazimo u djelu Konstantina Porfirogeneta sredinom 10. stoljeća, ali se zasigurno tamo i ranije nalazilo neko naselje o čemu svjedoče brojni materijalni nalazi. U srednjovjekovnim dokumentima sačuvala su se različita imena za njega kao što su *Belgradum*, *Alba Civitas*, *Belgradum supra mare*, *urbs regia*.³⁵⁴

U razdoblju ranog srednjeg vijeka Biograd dobiva na važnosti što nam potvrđuju i darovnice kraljeva Petra Krešimira IV. i Zvonimira. Biogradska biskupija se također osniva u tom razdoblju, a datira se prema ispravi kralja Krešimira I. iz 950. godine koju je sastavio biskup Prestancije. U razdoblju srednjeg vijeka grade se i dva benediktinska samostana koje dariva kralj Petar Krešimir IV. i nova katedrala.³⁵⁵ Biograd se upisao na stranice hrvatske

³⁵² Isto, 59-63.

³⁵³ Marasović, 2009., 407-408.

³⁵⁴ Uroda, 2005., 3.

³⁵⁵ Marasović, 2009., 422-425.

povijesti i krunidbom ugarskog kralja Kolomana 1102. godine za kralja Ugarske, Hrvatske i Dalmacije u biogradskoj katedrali. Nakon toga u idućih dvadesetak godina u gradu su se izmjenjivale mletačka i ugarsko-hrvatska vlast, a 1125. godine pretrpio je veliko mletačko razaranje nakon kojeg je izgubio status grada, a biskupija se preselila u Skradin.

5.4.1. BIOGRAD NA MORU – KATEDRALA

Biogradska katedrala bila je smještena na najvišoj točki grada – položaju *Glavica*. Preživjela je mletačko razaranje 1125. godine, a da nije bila porušena do kraja svjedoči crtež vizure grada njemačkog putopisca K. von Grünemberga iz 1486. godine. Na spomenutom crtežu vidi se katedrala s oblim kontraforima i ruševnom konstrukcijom ispred ulaza koja bi mogla biti zvonik. Iduće veliko razaranje preživjela je 1646. godine kada su Mlečani razorili grad pred napadom Turaka, a konačno je srušena do visine od 2 metra tijekom gradnje crkve sv. Anastazije 1721. godine.³⁵⁶

Prva i posljednja istraživanja katedrale proveo je L. Jelić u razdoblju od 1902. do 1905. godine i samo ih djelomično objavio. Tek je 1988. i 1990. godine F. Buškariol pronašao izgubljene Jelićeve bilješke i objavio ih zajedno s kompletnom arheološkom dokumentacijom. S obzirom da je katedrala danas gotovo sasvim porušena navedene bilješke su uz sačuvane ulomke s lokaliteta jedini materijalni dokazi o njezinu postojanju. Spomenimo i da su se ranijim Jelićevim podacima koristili Lj. Karaman³⁵⁷, V. Goss³⁵⁸ i drugi i svi je odreda datirali u 11. stoljeće, a Petricioli joj prvi daje točnu predromaničku dataciju smještajući je u 9. stoljeće.³⁵⁹ O biogradskoj katedrali u kontekstu karolinške arhitekture na Jadranu pak piše M. Jurković smještajući je među crkve s reduciranim *westwerkom*,³⁶⁰ a T. Marasović je tipološki stavlja u *skupinu starohrvatskih crkava s kontraforima*.³⁶¹

Pitanje titulara biogradske katedrale ostaje upitno. Naime L. Jelić pretpostavlja titulara sv. Marije, dok P. Vežić piše kako je to bila sv. Anastazija i kao primjer navodi vizitatora M. Priulija koji je 1603. godine zapisao da je posjetio crkvu sv. Anastazije i vidio krstionicu u

³⁵⁶ Isto, 426-427.

³⁵⁷ Karaman, 1930., 69. Karaman je smješta u ranoromaničke bazilike druge polovice 11. stoljeća.

³⁵⁸ Goss, 1987., 155.

³⁵⁹ Petricioli, 1980., 116. Za više informacija o literaturi koja se bavi Biogradom i katedralom vidi u: Buškariol, 1988., 22-24.

³⁶⁰ Jurković, 2000., 188; 1986., 63.

³⁶¹ Marasović, 1994., 167.

dnu južnog broda (op.a. a upravo je tako izgledala katedrala). Ipak konkretnih materijalnih odnosno pisanih dokaza o titularu nemamo, pa stoga to pitanje i dalje ostaje otvoreno.³⁶²

Čitanjem Jelićeva izvještaja jasno je da je katedrala imala nekoliko faza (sl. 39-40). Jelić prvu fazu datira od sredine 6. do sredine 7. stoljeća, drugu oko sredine 11. stoljeća, a treću nije moguće datirati jer smatra da nema ostataka. Buškariol se ne slaže s time i predlaže dataciju prve faze oko sredine 8. stoljeća, druge u posljednju četvrtinu 9. stoljeća, treću oko sredine 11. stoljeća, a četvrtu na prijelazu 11. na 12. stoljeće.³⁶³ T. Marasović i N. Uroda pak predlažu dataciju prve faze u 6. stoljeće, druge u 9. stoljeće, a posljednje negdje u 11. stoljeće.³⁶⁴

Crkva prve faze bila je jednobrodna, jednoapsidalna, bačvasto presvođena s unutarnjim lezenama. Bila je građena od pravilnih klesanaca, a sa sjeverne je strane imala prozor. Njezin sjeverni zid i apsida inkorporirani su u kasniju crkvu. Zanimljivo je da su sjeverno pronađeni zidovi iste faze, za koje se pretpostavlja da su pripadali izvornoj crkvi, ali s obzirom da su zidovi nastradali kasnijim izgradnjama nije moguće u potpunosti rekonstruirati njezin tlocrt.

Druga faza biogradske katedrale je predromanička trobrodna bazilika. Sve apside su joj polukružne i bez raščlanjenog plašta dok su joj perimetralni zidovi raščlanjeni oblim kontraforima. Sjeverni i južni zid uz svetište imali su po tri lezene s unutarnje strane. Na sjeveroistočnom dijelu nalazi se dio starije crkve savršeno inkorporiran u novu. Imala je četiri para stupova i jedan par stubova, a komunikacija se odvijala kroz četvora vrata – tri na pročelju te jedna na sjevernom zidu. S obzirom na debele zidove ojačane lezenama, oble kontrafore, pilone i pronađenu sedru jasno je da je bila svođena.

U trećoj fazi se zazidavaju sjeverna vrata, a otvaraju nova na južnom zidu kako bi se omogućila komunikacija s novo izgrađenom križnom piscinom unutar južnog broda koja je taj prostor funkcionalno pretvorila u krstionicu. U ovoj se fazi gradi i reducirani *westwerk* i zvonik u kojem je sačuvana stepenica koja svjedoči o stepeništu koje je vodilo na kat, a zazidavaju se južna vrata pročelja. Konačno se u četvrtoj fazi događa mala dogradnja unutar crkve – pored krstionice se gradi zid kako bi se stvorila soba za prevlačenje.³⁶⁵

³⁶² Vežić, 2009., 203.

³⁶³ Buškariol, 1988., 46-52.

³⁶⁴ Uroda, 2005.; Marasović, 2009., 431.

³⁶⁵ Uroda, 2005., 11-12.

U Jelićevu se izvješću kratko opisuju ulomci oltarne ograde, a njihov kataloški opis donose N. Uroda i F. Buškariol. Pronađeni su ulomci tranzena, pilastara, pluteja, kapitela, zabata i arhitrava. Prema stilskoj analizi razlikuju se dvije grupe: ranokršćanska 6. stoljeća i predromanička 9. stoljeća. Uroda predlaže još i podjelu predromaničke grupe na podskupine – jednu s geometrijskim ornamentima koje smješta u kraj 9. stoljeća i drugu s vegetabilnim motivima koju ne datira preciznije.³⁶⁶

I. Josipović se također bavio analizom predromaničkih ulomaka s naglaskom na komade klesane u *Radionici pluteja zadarske katedrale* koja je djelovala u posljednjoj četvrtini 8. stoljeća i na samom početku 9. stoljeća, a čiji rad prepoznaje i u Biogradu. Osim te pronađeni su ulomci koje je moguće pripisati i radionicama iz doba kneza Trpimira i Branimira.³⁶⁷

Zaključimo dakle, da je najstariji sloj biogradske katedrale činila jednobrodna crkva s polukružnom apsidom i vanjskim lezenama. Takva crkva na istaknutom položaju u gradu koji postaje županijsko središte u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj i dobiva svoju biskupiju postaje premala za njegov značaj. Stoga se gradi velika trobrodna i troapsidalna svođena bazilika. Ubrzo nakon toga dobiva novi liturgijski namještaj zajedno s nekim novim modifikacijama, a u posljednjoj fazi dobiva i zvonik. Ove pregradnje mogu se dovesti u vezu sa statusom koji je Biograd na Moru imao tijekom 11. i 12. stoljeća. Početak propadanja kreće prilikom rušenja grada tijekom mletačkog napada 1125. godine da bi početkom 20. stoljeća doživjela potpuno uništenje.

5.4.2. BIOGRAD NA MORU – SV. ANTE

Crkvu sv. Ante u Biogradu na Moru (sl. 41) prvi je zapazio R. Jurić 1990. godine i iznio zapažanja o njezinim predromaničkim značajkama.³⁶⁸ T. Marasović ju je naveo u knjizi *Dalmatia praeromanica* i napisao kako je od izvorne crkve sačuvana polukružna apsida i istočni zid. Oni prema načinu gradnje (priklesano kamenje s obilnom ispunom) govore o

³⁶⁶ Isto, 21.

³⁶⁷ Josipović prepoznaje djelovanje iste radionice u Zadru, Galovcu i Biogradu na Moru što temelji na sličnostima u likovnom jeziku, ali i činjenici da su navedeni gradovi dijelili istu crkvenu (Zadarska biskupija) i političku (Bizantsko Carstvo ili Franačka) pripadnost. Više o tome u Josipović, 2017., 71-75.

³⁶⁸ Jurić, 1990., 286.

predromaničkoj dataciji iako ne isključivo jer njena široka apsida ide u prilog još starijoj dataciji.³⁶⁹

Do danas nisu poduzeta istraživanja kako bi se utvrdila točna datacija, a sačuvana apsida i istočni zid govore u prilog mogućoj predromaničkoj ili ranijoj dataciji.

5.4.3. BIOGRAD NA MORU – SV. IVAN EVANĐELIST

Sjevernije od biogradske katedrale nalazi se benediktinski samostanski sklop s crkvom sv. Ivana Evanđelista (sl. 42). Prvi njegov spomen pronalazimo u ispravi kralja Petra Krešimira IV. iz 1060. godine koja nam služi kao *terminus ante quem*. Ovaj samostanski sklop srušen je u mletačkom napadu 1125. godine kada je razrušen čitav grad, a benediktinci su se preselili u Rogovo.³⁷⁰ O arheološkom sklopu su među prvima pisali L. Jelić³⁷¹ i V. Škarpa³⁷², a istraživanja i konzervacija crkvenih ostataka provedena su 1969. - 1971. godine pod vodstvom J. Beloševića.³⁷³ Kasnije su o tim radovima pisali B. Juraga³⁷⁴ koja je obradila kamene ulomke, R. Jurić³⁷⁵ koji je objavio fotografije prije i poslije konzervacije i S. Sekulić Gvozdanović koja je objavila tlocrt crkve. Njezin tlocrt reproducira V. Goss koji zaključuje i kako je crkva imala drveni krov.³⁷⁶ Manja zaštitna arheološka istraživanja provedena su tijekom 2008. i 2009. godine pod vodstvom R. Jurića.³⁷⁷

Bazilika je trobrodna i troapsidalna s prebrodom u širini crkve. Vanjski plašt perimetralnih zidova joj je raščlanjen gusto poredanim lezenama, a polukružne apside su nedekoriranog ziđa. Iako stupovi ili piloni nisu pronađeni s obzirom na njenu veličinu i trobrodnost pretpostavlja se da ih je imala. Otkriveno je da je prostor svetišta bio povišen, a granicu je činila oltarna ograda koja se protezala uzduž prvih par stupova sve do bočnih zidova. Komunikacija se odvijala kroz dva ulaza – glavni na zapadu i vrata na južnom brodu koja su vodila prema samostanu.³⁷⁸

³⁶⁹ Marasović, 2009., 438.

³⁷⁰ Isto, 432.

³⁷¹ Jelić, 1898., 44., 55-56. Donosi kratki opis navodeći kako su otkriveni velika bazilika, tragovi okrugle zgrade koja je prema opisu očevidaca bila krstionica, ulomci i apsida.

³⁷² Škarpa, 1898., str. 232-233. Škarpa uz opise pronađenih ulomaka donosi i crteže njih sedam.

³⁷³ Belošević, 1970., 167-168.

³⁷⁴ Juraga, 1980., 448-449.

³⁷⁵ Jurić, 1990., 285.

³⁷⁶ Goss, 1987., 135-136, 179.

³⁷⁷ Hrvatski arheološki godišnjak (HAG), 5/2008, 2009., 479-481.; 6/2009, 2010., 501-502.

³⁷⁸ Marasović, 2009., 433-434.

Od sačuvanih ulomaka izdvaja se predromanički ulomak stupića (stipes) koji je sačuvan u potpunosti s bazom i kapitelom.³⁷⁹ Osim njih sačuvana su i tri impost kapitela od kojih je jedan pronađen na lokalitetu crkve.³⁸⁰ B. Juraga je navedeni stipes oltara i impost kapitela s pticom raširenih krila datirala u drugu polovicu 11. stoljeća.³⁸¹ I. Josipović je pak na temelju komparativne analize sve te ulomke pripisao *Radionici pluteja zadarske katedrale* koja je djelovala krajem 8. / početkom 9. stoljeća³⁸² što otvara pitanje odakle su ti ulomci dospjeli u crkvu sv. Ivana za koju znamo da se gradi u 11. stoljeću. Najizglednijom se čini mogućnost da su ti ulomci pripadali obližnjoj crkvi na Glavici i zatim naknadno iskorišteni u opremanju crkve sv. Ivana.³⁸³ Pronađeni su još nadprozornik ukrašen troprutom pletenicom, ulomci tranzene i dvostrano obrađen ulomak koji pokazuje sličnost s radovima *Zadarsko-splitske klesarske radionice* iz druge četvrtine 11. stoljeća.³⁸⁴

5.4.4. BIOGRAD NA MORU – SV. TOMA

Blizu samog centra Biograda istočnije od muškog benediktinskog samostana sv. Ivana Evanđeliste podignuta je crkva sv. Tome sa samostanom benediktinki. L. Jelić taj lokalitet naziva *tri crkve*.³⁸⁵ Spomen samostana pronalazimo u ispravi kralja Petra Krešimira IV. iz 1060. godine koja isto kao i u slučaju sv. Ivana Evanđelista služi kao *terminus ante quem*.³⁸⁶

Crkva nikad nije istražena jer su iznad nje izgrađeni stambeni objekti, a jedino što je otkriveno do danas jesu temelji apside. Na temelju polukružne apside pravilne orijentacije R. Jurić³⁸⁷ i V. Goss³⁸⁸ smatraju da je crkva bila trobrodna, a iako u Biogradu postoje slične crkve nije moguće izvlačiti takve zaključke prije istraživanja. Isto mišljenje o trobrodnoj

³⁷⁹ Josipović, 2014., 52. Sličan stupić pronađen je u Galovcu, a jedine razlike primjećuju se u oblikovanju gornje zone kapitela.

³⁸⁰ Jedan od njih ukrašen je motivom stilizirane palmete, a sličan primjer nalazimo u Galovcu. Od preostala dva jedan je ukrašen pticom raširenih krila dok drugi ima motiv stilizirane loze. Josipović ta dva ulomka povezuje s većim stupićem za kojeg smatra da je bio razdjelni stupić bifore kojoj su impost kapiteli pripadali. Josipović, 2017., 70. Za impost kapitel ukrašen zavijenom lozom T. Marasović na temelju sličnosti u oblikovanju pretpostavlja da pripada istoj crkvi iako je nepoznata podrijetla. Marasović, 2009., 434. Spomenimo i kako se u Zavičajnom muzeju u Biogradu čuva još jedan impost kapitel s voluminoznim orlom koji je objavila B. Juraga, a koji I. Josipović datira u prvu četvrtinu 12. st. Vidi: Juraga, kat. br. 2., 452; Josipović, 2017., bilj. 50, 81.

³⁸¹ Juraga, 1980., kat. br. 1., 452.; kat. br. 50., 461.

³⁸² Josipović, 2017., 70.

³⁸³ Ovoj mogućnosti u prilog ide činjenica da je na predromaničkom stupiću bifore I. Josipović primjetio naknadnu intervenciju. Naime na stražnjoj strani stupića bifore nalazi se motiv lozice s razgranatim listovima koji je karakterističan za ranoromaničku skulpturu. Josipović, 2017., 70.

³⁸⁴ Isto, 2017, 74.

³⁸⁵ Jelić, 1898., 56.

³⁸⁶ Jordan Knežević, 2020., 9.

³⁸⁷ Jurić, 1990., 285.

³⁸⁸ Goss, 1987., 136.

bazilici zastupa i T. Marasović.³⁸⁹ Manja zaštitna istraživanja provedena su 2008. godine i otkrila nekoliko grobova i ulomke fresaka koje su, prema R. Juriću, pripadale crkvi.³⁹⁰

Od liturgijskog namještaja sačuvan je samo pleterno dekoriran ulomak koji je prema T. Marasoviću vjerojatno bio dio oltarne ograde.³⁹¹

Spomenimo još kako ovi skromni ostaci ne čude ako u obzir uzmemo činjenicu da je Biograd na Moru pretrpio mletačko razaranje 1125. godine kada su i samostan i crkva vrlo vjerojatno uništeni, a ako su i ostali sačuvani sada se nalaze ispod stambenih objekata i nije ih moguće istražiti.

Za kraj vrijedi spomenuti i novo istraživanje A. Jordan Knežević koja se bavila problemom ubiciranja biogradskih samostana i koja, između ostalog, otvara pitanje titulara crkve i samostana sv. Tome. Njezin članak pokazuje kako su i raniji istraživači iznijeli mogućnost da su ili crkva ili samostan bili posvećeni Bogorodici. Za detaljnije informacije o problemu titulara upućujem na članak *O problemu ubicacije ranosrednjovjekovnih bazilika sv. Ivana Evanđelista i sv. Tome u Biogradu na Moru.*³⁹²

5.4.5. GALOVAC - SV. BARTUL

Desetak kilometara istočno od Zadra smjestilo se selo Galovac u kojem se na lokalitetu Crkvina nalaze ostaci crkve sv. Bartolomeja (Bartula) (sl. 43). Slučajni nalazi na koje su mještani godinama nailazili potaknuli su svećenika K. Perkovića da 1936. godine krene u probna istraživanja. Nakon tridesetih godina 20. stoljeća, prva ozbiljnija istraživanja započeo je Janko Belošević 1979. godine, a sveukupno je provedeno pet istraživačkih kampanja (1979., 1988-1991.) u kojima je otkriven kompleksni lokalitet s utvrđenim kontinuitetom od antike do srednjeg vijeka.³⁹³ Analizom ulomaka bavili su se B. Juraga³⁹⁴, V. Delonga³⁹⁵, J. Belošević³⁹⁶ i I. Josipović.³⁹⁷ P. Vežić crkvu obrađuje u svojoj knjizi *Zadar na pragu kršćanstva* i vidi sličnost sa sklopom u Mulinama.³⁹⁸

³⁸⁹ Marasović, 2009., 436.

³⁹⁰ HAG, 5 / 2008, 2009., 481.

³⁹¹ Isto, 436.

³⁹² Jordan Knežević, 2020.

³⁹³ Belošević, 1997., 302-303. Za detaljnije informacije upućujem na Beloševićev raniji osvrt iz 1990., a za detaljnu analizu svih pronađenih predromaničkih kamenih ulomaka vidi u Belošević, 1996.

³⁹⁴ Juraga, 1980.

³⁹⁵ Delonga, 1996., 180-186.

³⁹⁶ Belošević, 1990., 1996.

Na Crkvini je pronađena poganska kulturna građevina koja je tijekom kasne antike pretvorena u ranokršćanski oratorij, ranokršćanska crkva s vestibulom i bočnim prostorijama iz 6. stoljeća koja dobiva krstionicu, memoriju i novi liturgijski namještaj u predromanici i veliko groblje s više od 500 grobova koji datiraju od 6. do 17. stoljeća u kojem je izgrađena manja crkva s apsidom srušena za vrijeme Turaka.

Najstariji sloj pripada antici, a čini ga pravokutna građevina s apsidom smještena sjeverozapadno od ranokršćanske crkve (sl. 44). Građevina je podijeljena na tri dijela, a u njenom južnom dijelu pronađeni su ostaci kasnoantičke presvođene grobnice. Belošević piše kako smatraju da je izvorno služila za poganski kult, a u prilog tome navodi pronađena dva poganska žrtvenika, kasnoantičke novčiće i ulomak kamene grobne menze s motivom košare s kruhom. Prenamijenjena je u kršćanski oratorij u 5. stoljeću da bi zatim nakon nekog vremena izgubila kulturnu namjenu te se tada gradi kasnoantička grobnica. Spomenimo da ovo nije jedina antička građevina pronađena na lokalitetu već da postoji čitav antički sklop moguće *villae rusticae* sa zapadne strane, koja još nije istražena.³⁹⁹

Ranokršćanska crkva (sl. 45) jednobrodna je građevina s iznutra polukružnom, a izvana poligonalnom apsidom čiji je vanjski plašt raščlanjen lezenama. Zapadno od crkve nalazi se vestibul i ispred njega memorija. Pored su još sakristije i krstionica. Građena je od grubo klesanog kamena, sačuvana do otprilike 1 metra i svetište joj je bilo povišeno. Komunikacija se iz broda odvijala kroz čak petero vrata – jedna su vodila u svaku sakristiju, jedna u vestibul, jedna su se nalazila nasuprotno na sjevernom i južnom zidu te vodila u dvorište. Jedna od sakristija sagrađena je istovremeno kad i crkva, dok je druga dodana kasnije. Krstionica je izgrađena nakon jer zidom nije vezana na njih.⁴⁰⁰ Ispred vestibula nalazi se spomenuta dvodijelna memorija u kojoj su prema Beloševiću stajala dva kasnoantička sarkofaga isklesana iz antičkih spolija. Spomenimo i kasnoantički bunar s južne strane crkve u kojem su otkriveni brojni ulomci namještaja.⁴⁰¹ Pronađeni su brojni ulomci koji omogućuju

³⁹⁷ Josipović, 2010., 2014.

³⁹⁸ Vežić, 2005., 96.

³⁹⁹ Belošević, 1997., 309-311.

⁴⁰⁰ Isto, 311-314.

⁴⁰¹ Isto, 315-316.

rekonstrukciju oltarne ograde, ali i komadi arhitektonske plastike koji svjedoče da je crkva imala bifore (jer su pronađeni prozorski stupići) i tranzene.⁴⁰²

J. Belošević razlikuje dvije faze crkve – raniju iz druge polovice 8. stoljeća i kasniju iz početka 9. stoljeća. U prvoj fazi zazidana su sjeverna vrata perimetralnog zida, *prothesis* i krstionica su reducirani i crkva dobiva novu oltarnu ogradu koja se protezala preko cijele širine crkve.⁴⁰³ Drugoj fazi pripadaju krstionica, promjena arhitektonske plastike (impost kapiteli na biforama, pleterno ukrašeni dovratnici), nova ograda svetišta i dva ciborija (oltarni heksagonalni i krstionički četverostrani) koje radi klesarska radionica iz Zadra početkom 9. stoljeća.⁴⁰⁴ I. Josipović se ne slaže s predloženim datacijama i na temelju nove analize smatra kako prvoj fazi pripada oltarna ograda sa središnjim lukom i četverostranični ciborij koji je stajao na menzi oltara, a koje je izradila *Radionica pluteja zadarske katedrale*.⁴⁰⁵ Na opremanju crkve u drugoj fazi radila je radionica *Majstora koljanskog pluteja* koju prepoznaju M. Jurković i N. Jakšić⁴⁰⁶, ali i I. Josipović.⁴⁰⁷ Prema I. Josipoviću šesterostrani ciborij koji nastaje u drugoj fazi bio je krstionički, a u trenutku njegove gradnje četverostrani ciborij je i dalje stajao u svetištu.⁴⁰⁸

N. Jakšić je dva kapitela, ulomak pluteja i reljefe iz Galovca pripisao *Majstoru koljanskog kapitela* uspoređujući ih s ulomcima iz Crkvine u Biskupiji i Koljanima. Upozorava i na značaj koji je taj lokalitet morao imati na prostoru hrvatske kneževine jer smatra kako je crkva predromaničkim preuređenjem postala mauzolej visokog pripadnika hrvatske dinastije.⁴⁰⁹ Spomenimo i kako Jakšić spominje da su I. Josipović i A. Magaš Mesić plutej iz crkve sv. Pelegrina u Kalima pripisali istom majstoru, a kako su i Galovac i Kali pripadali istom vlasniku tijekom 14. stoljeća očito je spomenuti ulomak premješten iz Galovca na otok.⁴¹⁰

Kompleks sv. Bartul u Galovcu čini poganska kulturna građevina kasnije pretvorena u oratorij i ranokršćanska jednobrodna crkva s pripadajućim aneksima (vestibul, memorija,

⁴⁰² Oltarna ograda „U“ oblika sastojala se od 12 pilastara koji su držali stupove s kapitelima, grede, polukružni zabat i 8 pluteja. Neki od motiva koji se pojavljuju na plutejima su kristogram, ljuske, križ s proširenim hastama i kružnice s rombovima. Na temelju komparacije Belošević ju datira u 6.st. Isto, 317-319.

⁴⁰³ Isto, 321-326.

⁴⁰⁴ Isto, 326-330.

⁴⁰⁵ Josipović, 2010., 14.; 2014., 57.

⁴⁰⁶ Delonga, Jakšić, Jurković, 2001., 45.

⁴⁰⁷ Josipović, 2010., 13.

⁴⁰⁸ Isto, 14.

⁴⁰⁹ Jakšić, 2000.c, 43-44.

⁴¹⁰ Jakšić, 2015., 233-234.

prothesis, diaconicon, krstionica). Tijekom 9. stoljeća prolazi veće pregradnje i dobiva novi namještaj koji je moguće donacija pripadnika hrvatske vladarske dinastije koji je pokopan u sarkofagu pronađenom na lokalitetu. Na sjeverozapadnom se dijelu crkve, u 17.st., gradi manja crkva koja stoji sve do provale Turaka.

5.4.6. TINJ - SV. IVAN KRSTITELJ

Na Tinjskoj gradini nalazi se devetnaestostoljetna crkva sv. Ivana Krstitelja s čije se zapadne strane, naslonjeni na zidove crkve, nalaze ostaci kaštela. (sl. 46) Upravo na južnom dijelu te pravokutne utvrde vidljivi su tragovi otvora u kojima A. Uglešić vidi ostatke zidova crkve s biforama koje prema načinu gradnje datira u ranokršćansko doba. Prema tim vidljivim ostacima zaključuje kako je crkva bila većih dimenzija.⁴¹¹ Također navodi kako je logično očekivati ranokršćansku crkvu na području Tinja jer su tamo pronađeni ostaci rimske arhitekture i drugi materijalni nalazi.⁴¹²

U literaturi crkvu spominje i C. F. Bianchi navodeći da je *stara crkva* bila premalena za sve vjernike i kako je nakon što je postala ruševna na njenom mjestu 1760. godine izgrađena nova istog titulara.⁴¹³ Od ostalih autora B. Juraga⁴¹⁴ kratko navodi kaštel na Tinjskoj glavici, ali ne i ulomke pronađene tamo, dok kratki opis crkve donosi R. Jurić.⁴¹⁵ T. Marasović u Tinju pretpostavlja predromaničku crkvu i smatra da spomen crkve u ispravi 1194. godine služi kao *ante quem* za dataciju.⁴¹⁶ Spominje i devet ulomaka namještaja koje prema *stilskom jeziku* (troprutim pletenicama i rozetama) datira u predromaničko doba.⁴¹⁷

Crkva nikada nije istraživana, a prema krnjim ostacima nije moguće zaključiti ništa o njezinoj arhitekturi niti ju poblize datirati.

⁴¹¹ Uglešić, 2002., 62-63. U knjizi ne navodi nikakva dodatna objašnjenja za svoje pretpostavke.

⁴¹² Isto, 63. Vidi bilješku 115.

⁴¹³ Bianchi, 2011., 330.

⁴¹⁴ Juraga, 1980., 450.

⁴¹⁵ Jurić, 1990., 290.

⁴¹⁶ Marasović, 2009., 417. Navodi i kako isprava sadržava potvrdu titulara crkve jer se u njoj navodi *ecclesia sancti Iohannis de Tino*.

⁴¹⁷ Isto.

5.4.7. TINJ - MEĐINE

Južnije od Tinjske gradine na položaju Međine nalaze se vidljivi ostaci nikad istražene crkve nepoznata titulara. S obzirom na loše stanje sačuvanosti o arhitekturi te crkve ne znamo ništa.

Jedini prilog poznavanju ove crkve je pronađen ulomak pluteja (sl. 47) na kojem se unatoč lošoj očuvanosti raspoznaje tropruta učvorena pletenica. T. Marasović⁴¹⁸ na temelju ulomka pretpostavlja da je crkva na tom lokalitetu građena između 9. i 11. stoljeća, dok ga R. Jurić samo usputno spominje.⁴¹⁹ Nešto više pažnje ovom lokalitetu posvetila je B. Juraga objavivši kratki opis i fotografiju ulomka pluteja.⁴²⁰ Ona navodi i kako su vidljivi ostaci zidova, ali da nije moguće odrediti tlocrt objekta.⁴²¹

Jedino što zasad možemo zaključiti jest kako je moguće da se na položaju Međine nalazi crkva široke predromaničke datacije, dok će za više informacija biti potrebno provesti arheološka istraživanja.

5.4.8. KAKMA

Na području Ravnih kotara u naselju Kakma sjevernije od Biograda nalazila se crkva nepoznata titulara koja je uništena u nasipavanju ceste sedamdesetih godina prošlog stoljeća.⁴²² Njezine ruševine prvi je primjetio M. Abramić i obavijestio S. Gunjaču koji je zajedno s M. Zekanom proveo reambulaciju položaja.⁴²³ Crkva nikada nije istraživana niti su na lokalitetu pronađeni ostaci liturgijskog namještaja. Ovdje je zanimljivo spomenuti da P. Vežić u svom članku o šesterolistima spominje teoriju koju je iznio M. Zekan da su ulomci s lokaliteta Međine i Tinjske gradine povezani s crkvom u Kakmi. Ne ulazeći u raspravu ostavlja to pitanje otvorenim.⁴²⁴

M. Zekan⁴²⁵ je u neobjavljenom radu s benkovačkog skupa iznio teoriju da se radilo o šesterolisnoj crkvi, a tu teoriju su prihvatili i P. Vežić⁴²⁶ i T. Marasović.⁴²⁷ Prema T.

⁴¹⁸ Isto, 418.

⁴¹⁹ Jurić, 1990., 290.

⁴²⁰ Juraga, 1980., 458.; T.VIII. 34.

⁴²¹ Isto, 450.

⁴²² Mlivončić, Slobodna Dalmacija, 1975., 6. U novinskom članku se navodi kako su arheolozi u gomili kamenja prepoznali ostatke crkve centralnog tipa iz 10. stoljeća koji su uništeni kako bi se iskoristili kao materijal za nasipavanje ceste. Također se spominje: „*da je postojala netočna tradicija da je to bila crkva sv. Ilije*“.

⁴²³ Prema Marasović, 2009., 421.

⁴²⁴ Vežić, 2012., 46-47., vidi bilješku 46.

⁴²⁵ Prema Marasović, 2009., vidi bilješku 818.

Marasoviću M. Zekan je ipak kasnije, čitajući Amramičeve bilješke, došao do zaključka kako se radi o četverokonhnoj crkvi i o tome će izvijestiti u budućem radu.⁴²⁸

S obzirom da danas nemamo nikakve materijalne ostatke ove crkve možemo se oslanjati samo na zaključke navedenih autora o polikonhnoj crkvi. Iz navedenog možemo zaključiti da se svi autori, osim M. Zekana ako je vjerovati opasci T. Marasovića, zalažu za šesterolist. Dakako da toj teoriji u prilog ide i činjenica da je najveća koncentracija šesterolista pronađena upravo na području zadarskog zaleđa, pa se takav zaključak čini mogućim.

5.4.9. TUKLJAČA - SV. MARIJA (?)

Sjeverozapadno od Biograda u selu Tukljača stoji romanička crkva sv. Marije koja je prema nekim istraživačima sagrađena na temeljima svoje predromaničke prethodnice. Spomen crkve istoimenog titulara nalazimo u darovnici kralja Petra Krešimira IV., a sačuvano nam je i srednjovjekovno ime sela koje glasi *Tuklječane*.⁴²⁹ Crkva pripada zadružbini starohrvatskog roda Mogorovići.⁴³⁰

B. Juraga smatra kako današnja crkva ima romaničke osobine koje je dobila naknadno dok je izvorno sagrađena u razdoblju 9.-10. stoljeća.⁴³¹ Svoje razmišljanje temelji na pronađenom predromaničkom nadvratniku koji je iskopan pokraj crkve, da bi zatim bio uzidan u stepenice žrtvenika prije nego je 1898. godine prenesen u muzej u Biogradu.⁴³² Nadvratnik (sl. 48) je ukrašen nizom troprutih motiva (križ, stablo, ptica, polukružnica, romb) ispod arkada na stupićima, a u literaturi ga prvi spominje M. Klarić.⁴³³ R. Jurić⁴³⁴, T. Marasović⁴³⁵ i B. Gušić smatraju da se ispod današnje crkve kriju ostaci predromaničke. B. Gušić⁴³⁶ spominje i predromaničku tranzenu uzidanu u vrh pročelja. Tranzena i danas stoji ugrađena u pročelje, neukrašena i sačuvana u cijelosti.

⁴²⁶ Vežić, 1986., 176; 1991., 334.; 2012., 46.

⁴²⁷ Marasović, 1994., 98.

⁴²⁸ Prema Marasović, 2009., 421., vidi bilješku 821.

⁴²⁹ Gušić, 1969., 470., vidi bilješke 82 i 83.

⁴³⁰ Isto, 473.

⁴³¹ Juraga, 1980., 449-450. Opis ulomka vidi na stranici 453., II.7.

⁴³² Gušić, 1969., 470-471.

⁴³³ Klarić, 1932., 200.

⁴³⁴ Jurić, 1990., 287.

⁴³⁵ Marasović, 2009., 419.

⁴³⁶ Gušić, 1969., 470.

I u slučaju ovog lokaliteta prije arheoloških istraživanja, koja do sada još nisu provedena, nije moguće iznositi ništa osim pretpostavki o mogućoj predromaničkoj crkvi na koju ukazuju pronađeni nadvratnik i tranzena.

5.4.10. ROGOVO - SV. MIHOVIL (?)

U srednjovjekovnom selu Rogovu, sjeverno od Biograda na Moru, smjestila se romaničko-gotička crkva sv. Roka. Spomen Rogova pronalazimo u ispravi kralja Petra Krešimira IV., a poznato nam je i da su benediktinci dobili rogovski posjed u 11. stoljeću.⁴³⁷ Iako je danas posvećena sv. Roku prethodno je bila posvećena sv. Mihovilu i pod tim je titularom pronalazimo u literaturi. Znamo da je romanička crkva sagrađena nakon rušenja Biograda 1125. godine srušena i obnovljena u 14. i 18. stoljeću. Zavod za zaštitu spomenika kulture je 1983. godine pod vodstvom M. Domijana proveo konzervatorske radove prilikom kojih je N. Jakšić istražio jedan grob.⁴³⁸

C. F. Bianchi crkvu kratko spominje i navodi kako je obnavljana u dva navrata – 1372. godine nakon mletačkih napada i 1750. godine nakon Ciparskog rata.⁴³⁹ Prve crteže crkve (pročelje, tlocrt, prozor) donosi L. Jelić koji spominje i pleterne tranzene koje su zatvarale prozore prezbiterija.⁴⁴⁰ O romaničkoj crkvi pisao je R. Jurić.⁴⁴¹ I. Petricoli se njome bavio proučavajući djelovanje rogovskog opata Petra Zadrana koji je 1374. godine obnovio crkvu kada ona dobiva gotičku apsidu.⁴⁴²

O mogućem postojanju predromaničke crkve ukazuju nam tranzene koje spominje L. Jelić i dva pronađena ulomka. Jedan je ulomak pluteja s križevima pod arkadama (sl. 49), a drugi ulomak grede oltarne ograde s troprutom pletenicom koji je objavila B. Juraga.⁴⁴³

I ovdje isto kao i u slučaju crkve u Tukljači samo ulomci ukazuju na moguće postojanje predromaničke crkve te prije arheoloških istraživanja nije moguće zaključiti pripadaju li ti ulomci crkvi sv. Mihovila ili potječu s nekog obližnjeg lokaliteta.

⁴³⁷ Za više o benediktincima u Rogovu, ali i općenito na području Dalmacije vidi: Ostojić, 1964.

⁴³⁸ Jurić, 1990., 287.

⁴³⁹ Bianchi, 2011., 148-149.

⁴⁴⁰ Jelić, 1898., 93-95.

⁴⁴¹ Jurić, 1990., 286.

⁴⁴² Petricoli, 1990a., 381-392.

⁴⁴³ Juraga, 1980., 467.; T. XVIII. 85.

5.4.11. POLAČA - BIČINA

Južno od Benkovca smjestilo se selo Polača s lokalitetom Bičina koji je istraživan krajem 19. stoljeća. Vijesti o tim istraživanjima objavljene su u *Smotri Dalmatinskoj* 1898. godine, a donosi ih B. Nedved.⁴⁴⁴ U izvješću Hrvatskog starinarskog društva iz iste godine piše da su pak mještani u bunaru pronašli ulomke koje je predsjednik L. Marun pregledao i ulomke s natpisima datirao u rimsko, a arhitektonske ulomke u *starohrvatsko doba*. Navodi se i kako je L. Marun uputio pučkog učitelja Marka Zrilića da provede istraživanja lokaliteta.⁴⁴⁵ Kasnija istraživanja crkve 1913. godine vodio je svećenik Kažimir Perković na inicijativu Luke Jelića, a rezultati nikada nisu objavljeni i tlocrt crkve ostao je nepoznanica.⁴⁴⁶ Konačno prema Jelićevim skicama i Perkovićevim pismima 1971. godine B. Ilakovac⁴⁴⁷ uspijeva rekonstruirati njezin izgled, a s obzirom da su spomenuta istraživanja jedina dosad poduzeta na lokalitetu Bičina, kao i da danas nije moguće vidjeti njezine ostatke, ovi izvori su nam od iznimne važnosti. B. Ilakovac⁴⁴⁸ i B. Nedved⁴⁴⁹ ukazuju na ostatke obližnjeg rimskog gospodarsko-rezidencijalnog sklopa za koji je vrlo lako moguće da je bio dio većeg kompleksa kojem je pripadala i crkva.

Crkva nepoznata titulara kompleksnog je tlocrta jer je izgrađena oko ranijeg pravokutnog objekta (sl. 50). Jednobrodna je s polukružnom apsidom, a s njezine sjeverne strane prigradna je kvadratna krstionica s križnom piscinom dok su joj s južne strane prigradene druge prostorije, a južno pridodan vestibul. Kada govorimo o tlocrtu spomenimo i da je N. Uroda iz dokumentacije L. Jelića saznala da je dao tehničkom crtaču Taminu da 1914. godine napravi tlocrt, a nakon što je godinama bio izgubljen pronađen je zajedno s crtežima crkvenog namještaja i skicama lokaliteta (sl. 51).⁴⁵⁰

Na Taminovu tlocrtu naznačene su tri faze gradnje – pravokutna antička građevina koja zatim u drugoj fazi dobiva apsidu, vestibul, krstionicu i prostorije na zapadu i u trećoj fazi prostorije s istočne strane. N. Uroda ukazala je na razlike između Taminova i Ilakovčeva

⁴⁴⁴ Nedved, 1990., 222. Izvod iz novina 17.12. glasi: *kopajuć na jugozapadnoj strani mjesta Polače naišlo se na izgrađene balvane od kamena i na dijelove stupova, što su imali pripadat zgradama iz rimskog doba. Otkriven je ocrtni nacrt jedne zgrade, po svojoj prilici jednog malog rimskog kupališta...* Izvod iz novina 29.3. glasi: *Tako nadoše u Polači ulomak natpisa iz 1.st. kao i ruševine jedne rimske kuće s hipokaustima i jednu kapelicu iz 6.st. ...*

⁴⁴⁵ SP, 1898., br. IV/II, 104.

⁴⁴⁶ Uroda, 2010., 243.

⁴⁴⁷ Ilakovac, 1971., 134., sl. 16. Ovdje je bitno napomenuti kako Ilakovac piše da ne raspolaže informacijama o položaju i veličini krstionice, pa je na tlocrtu označava proizvoljno. Str. 117.

⁴⁴⁸ Isto, 97., 112.; Nedved, 1990., 222-223.

⁴⁴⁹ Nedved, 1990., 223.

⁴⁵⁰ Uroda, 2010., 244.; 245-246., sl. 3-6.

tlocrta koje se očituju u orijentaciji, obliku krsnog zdenca i izgledu vestibula. Zdenac kod Ilakovca je križni, a vestibul ravno zaključen dok je kod Tamina kružni zdenac s četiri stepenice i nakošen vestibul.⁴⁵¹

B. Ilakovac navodi da je K. Perković prilikom iskapanja naišao na tri groba unutar crkve s vrčem, dvije svjetiljke i balsamarijem.⁴⁵² Jedna od svjetiljki ukrašena je kristogramom i N. Uroda je datira u kraj 4. ili početak 5. stoljeća.⁴⁵³ Na lokalitetu su pronađeni i ulomci oltarne ograde koje prvi u literaturi opisuje B. Ilakovac,⁴⁵⁴ da bi se zatim analizom i problematikom atribucije pojedinih ulomaka i njihovom lokacijom bavila N. Uroda.⁴⁵⁵ Većina tih ulomaka čuva se danas u Zavičajnom muzeju u Biogradu na Moru. Motivi kao što su riblje ljuske (*squama*) ili križ s proširenim hastama klasični su primjer ranokršćanskog dekorativnog repertoara, pa ne čudi što ih pronalazimo i u Polači. N. Uroda vidi sličnost pilastara bifora s onima na crkvi sv. Martina u Pridragi i crkvi u Srimi.⁴⁵⁶

Ranokršćanska crkva u Polači samo je još jedan primjer crkve koja nastaje u blizini rimskog gospodarskog kompleksa. Jednobrodna je to crkva s polukružnom apsidom i velikim brojem pomoćnih prostorija koje su joj prigradene u dodatne dvije faze gradnje. Arhitektura i pronađeni ulomci ukazuju na njenu dataciju u kraj 4. ili početak 5. stoljeća.

⁴⁵¹ Isto, 243-247.

⁴⁵² Ilakovac, 1971., 112.

⁴⁵³ Uroda, 2010., 247.

⁴⁵⁴ Ilakovac, 1971., 115-116.

⁴⁵⁵ Uroda, 2010., 249-251.

⁴⁵⁶ Isto, 250.

6. ZAKLJUČAK

Ovaj rad pokazao je arheološko bogatstvo i raznolikost umjetničke produkcije zadarskog zaleđa. Cilj rada bio je napraviti katalog sakralne baštine razdoblja kasne antike i ranog srednjeg vijeka u koji su uvrštene sve sačuvane crkve, ali i sve one na čije postojanje ukazuju pronađeni ulomci kamene plastike. Razlozi spomenute raznolikosti leže u povoljnom geografskom položaju Dalmacije na sjecištu različitih kulturnih krugova koji su kroz povijest uvjetovali njezin granični karakter. Naime, Dalmacija je oduvijek bila zona sudara istoka i zapada i kao takva privlačila pažnju velikih sila koje su htjele osigurati vlast nad njom i njezinim otocima. Tome je pridonijela i činjenica da je, bez obzira na razvijenu rimsku cestovnu mrežu, najbrži i najsigurniji način transporta i dalje bio pomorski put čija važnost raste tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka zbog nedaća na kopnu.

Važnost Zadra kao najvećeg grada i upravnog središta regije više je puta naglašavana. Od svih gradova Dalmacije Zadar je jedan od najboljih primjera grada s urbanim kontinuitetom, što se prenosi i u ruralne dijelove njegove šire gradske regije. Povijesna previranja koja su se istovremeno događala na širem europskom prostoru nisu imala velikog utjecaja na prostor zadarskog zaleđa. To je omogućilo relativno dobru sačuvanost njihove baštine.

Prostor zadarskog zaleđa, a posebice prostor Ravnih kotara zbog njihove plodne nizine i prirodnih izvora vode, zadovoljavao je sve preduvjete za razvitak naselja. Najraniji tragovi nastanka prvog pejzaža zaleđa vežu se uz prapovijesne gradine koje su u rimsko doba urbanizirane. Najbolji primjer kontinuiteta naseljenosti jedne takve gradine je današnje naselje i crkva u Tinju nastala na vrhu Tinjske gradine.

Veliku ulogu u transformaciji pejzaža kasne antike imali su i rimski stambeno-gospodarski posjedi čija je izgradnja jedan od aspekata romanizacije osvojenih područja. Uz rimske *ville rusticae* ili na njihovim ostacima grade se nove crkve, a takve primjere na području zadarskog zaleđa u razdoblju kasne antike nalazimo u Zatonu, Polači, Podvršju i Vrsima. Pretpostavljene *ville* pronalazimo pak u Galovcu, Islamu Grčkom i na Viru. Crkva sv. Andrije u Zatonu gradi se uz jedan takav gospodarski kompleks smješten u uvali Kremenjača gdje se nalazila antička rimska luka. U zaseoku Zukve kod Vrsa nalazi se i mauzolej koji je najsličniji onome u Mulinama na otoku Ugljanu, a kako je to jedini potvrđeni rimski mauzolej koji nalazimo na nekom od obrađenih lokaliteta potrebno ga je istaknuti. Dakako da to ne isključuje primjere u kojima neki prostor poprima funkciju mauzoleja kao što vidimo na primjeru crkve u Galovcu gdje u 9. stoljeću imamo privilegiran ukop člana hrvatske elite zbog

čega prostor dobiva ulogu mauzoleja. Osim ranokršćanskih crkava koje nastaju uz *ville rusticae*, takav trend vidimo i u razdoblju ranog srednjeg vijeka, pa se tako na čak četiri lokaliteta s rimskim slojem arhitekture grade nove crkve. Zanimljivo je da su sve crkve specifičnih tlocrta. U Kašiću i Pridragi se grade šesterolisti, u Vrsima crkva sv. Tome koja pripada četverolisnim crkvama, a u Begovači crkva koja pripada križno-troapsidalnom tipu.

Izgradnja crkava krenula je nakon afirmacije kršćanstva u Zadru u 4. stoljeću kada se ono počelo širiti u unutrašnjost. Najranije datirana crkva nalazi se u Podvršju gdje se prva od dvije *basilicae geminae* gradi u 5. stoljeću. Lokalitet Glavčine zasigurno je jedan od najvažnijih ranokršćanskih lokaliteta na širem zadarskom području, a njegovu gradnju treba povezati s ranijim rimskim kompleksom koji je svoje bogatstvo crpio iz obližnjih solana. Ovo je jedan odličan primjer kontinuiteta naseljavanja kroz više stoljeća uvjetovan dobrim geografskim položajem. Spomenimo i kako je crkva u Podvršju također imala ulogu u pokršćavanju jer je istovremeno s njom sagrađena i krstionica koja se vrlo brzo proširuje što ukazuje na veći broj vjernika koje je potrebno krstiti. Osim u Podvršju krstionice nalazimo i u Pridragi, Biogradu, Galovcu i Polači. Kada govorimo o ranokršćanskim lokalitetima svakako bi trebalo navesti i specifične primjere arhitekture kao što su crkve koje nalazimo u Lepurima, Galovcu, Polači i Pridragi. One su odličan pokazatelj kako kontinuiteta sakralnog mjesta tako i prilagodbe lokaliteta potrebama stanovništva ili promjeni liturgije.

Velik građevinski polet vidljiv je u 6. stoljeću, a preduvjet za njega bilo je istjerivanje Gota i uspostavljanje vladavine pod Justinijanom koje je donijelo veći intenzitet i opseg izgradnje kako sakralne tako i profane arhitekture. Najveći građevinski pothvat na Jadranu tada bila je izgradnja fortifikacijskih objekata diljem obale koji su omogućili veću prometnu povezanost i istovremeno štitili jadranski plovni put. Gotovo svaka utvrda imala je i manju crkvu, a iako je u velebitskom podgorju sačuvano nekoliko njih, ostala sam je sačuvana samo jedna crkva: sv. Trojice. Iako ta mala jednobrodna crkva s apsidom nikada nije istražena postoje indicije da je istovremena s utvrdom te predstavlja jedini takav sačuvani primjer na području zadarskog zaleđa.

Poznatih materijalnih ostataka sedmog i osmog stoljeća na prostoru zaleđa nema, a tako nešto ne čudi jer znamo da je to razdoblje obilježila gospodarska kriza i upadi barbarskih naroda pa stoga nekih većih ulaganja u izgradnju nove arhitekture nije bilo. Ali zato od devetog stoljeća nadalje kreće uzlet građevinske aktivnosti. Najveći broj novosagrađenih crkava ili pregradnje ranije sakralne gradnje obrađenih u katalogu potječe iz razdoblja ranog srednjeg vijeka. Predromaničke pregradnje svjedoče o kontinuitetu kršćanskog kulta na istom

lokalitetu, a mahom ih nalazimo uz veće i značajnije crkve, pa se tako pregrađuju crkva sv. Martina u Pridragi, crkva sv. Martina u Lepurima, crkva sv. Bartula u Galovcu i biogradska katedrala. Velik broj crkava gradi se i uz ranosrednjovjekovna sela koja su, iako brojnija od gradova, ostala manje sačuvana. Mnoga se od njih grade uz poznatu rimsku Veliku cestu koja se koristi i u kasnijim stoljećima. Zanimljivo je da mnoga od tih sela imaju hrvatska imena, a razlog leži u činjenici da je prostor Ravnih kotara mjesto nastanka onoga što će kasnije postati Hrvatska država. Ranosrednjovjekovni hrvatski vladari su u počecima svoje vladavine ulagali u izgradnju crkava pokušavajući time učvrstiti svoju vlast. Stoga na brojnim lokalitetima nalazimo njihova imena ili imena članova vladarske dinastije, ali i imena karolinškog podrijetla. Naime, kratkotrajna karolinška vladavina nad Dalmacijom ostavila je traga i na posvetnim natpisima, ali i u arhitekturi pa tako jedan primjer karolinške inovacije pronalazimo na biogradskoj katedrali koja ispred pročelja ima reducirani *westwerk*. Upravo je biogradska katedrala crkva od najvećeg značaja obrađena u radu. Iako je imala raniju fazu, najvažnija je predromanička faza kada nastaje velika trobrodna i troapsidalna bazilika s oblim kontraforima. Njezina gradnja veže se uz status Biograda na Moru kao političkog županijskog središta i religijskog središta biogradske biskupije i kao takva je najveća crkva građena na području zadarskog zaleđa.

Što se stanja sačuvanosti i istraženosti tiče mora se napomenuti kako o postojanju velikog broja crkava govore samo sačuvani ulomci dok su nam od drugih sačuvani manji ostaci arhitekture što dakako otežava donošenje zaključaka. Isto tako postoje crkve koje su još uvijek neistražene, ali i one na kojima su istraživanja u tijeku kao primjerice lokalitet u Karinu.

Važnost liturgijskog namještaja u dataciji je neosporna, te je stoga nemoguće ne spomenuti i ranosrednjovjekovne klesarske radionice koje su djelovale na zadarskom području preko kojih je datiranje crkava znatno olakšano. Na zadarskom području nalazimo primjere pet takvih poznatih radionica - *Klesarska radionica iz doba kneza Trpimira*, *Dvorska klesarska radionica iz doba kneza Branimira*, *Radionica pluteja zadarske katedrale*, *Majstor koljanskog pluteja* i *Majstor zadarskog ambona*.

Konačno, na temelju analize cjelokupnog korpusa možemo zaključiti da prostor zadarskog zaleđa zasigurno krije velik broj spomenika koji nam pomažu u sastavljanju slike čitavog područja Dalmacije u razdoblju kasne antike i ranog srednjeg vijeka. Gledajući povijesni, gospodarski i urbani razvitak zaleđa jasno nam je da postoji kontinuitet života koji je omogućio građevinske intervencije u prostor. Preko materijalnom baštinom bogate antike

sve do začetka ranosrednjovjekovne Hrvatske prostor zadarskog zaleđa bio je jedno od središta Dalmacije o čemu svjedoče i obrađeni spomenici. Pa ipak, iako su mnogi od njih privlačili pažnju najranijih istraživača i iako su o njima ispisane mnoge stranice hrvatske historiografije, rekonstrukcija umjetničke topografije zaleđa Zadra je sve samo ne potpuna.

Već smo se u prvom dijelu dotaknuli nekih problema koji nam znatno otežavaju interpretacije razvitka sakralnih objekata. Nisu samo nedostatak sustavnih arheoloških istraživanja i neobjavljena ili izgubljena izvješća problem, već i stanje lokaliteta koji su zaboravljeni i prepušteni propadanju ili pak uništeni. Veliki broj, pogotovo manjih, spomenika nikada nije privukao pažnju koju zaslužuje jer je fokus, mora se priznati donekle i opravdano, ležao na većim i zanimljivijim lokalitetima. Pa ipak, čak su i neki od većih lokaliteta i dalje predmet rasprava jer još nije postignut dogovor oko datacija pojedinih njihovih faza. Stoga se nameće potreba za kontinuiranim dijalogom i interdisciplinarnom suradnjom koja će nam omogućiti kvalitetnu analizu baštine. Već postoji dobra historiografska podloga za većinu spomenika koja će sigurno olakšati sva daljnja promišljanja, dok će korištenje novih raspoloživih digitalnih tehnologija olakšati njihovu kasniju prezentaciju. Konačan cilj treba biti kontekstualizacija spomenika određenog područja. Ovaj rad je, kao pregled sačuvane i potencijalne kasnoantičke i ranosrednjovjekovne sakralne gradnje zadarskog zaleđa, mali korak u tom smjeru.

7. BIBLIOGRAFIJA

1. Ančić, M., »Zadarska biskupija u okviru Splitske metropolije od 805. do 1154. godine«, u: *Ars Adriatica*, vol. , br. 7, 2017, str. 29-46.
2. Badurina, A., »Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih jadranskih otoka«, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 16, 1992., str. 7-9.
3. Basić, I., »Nova razmatranja o kristijanizaciji Dioklecijanova mauzoleja«, u: *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III No. 43, 2016., str. 165-196.
4. Basić, I., *Od domus episcopi do kule Jankovića: Prostorni razvoj kule S. Jankovića u Islamu Grčkom*, FF press [i. e.] Filozofski fakultet, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije, Zagreb, 2010.
5. Bašić, I., *Vir - povijest mog otoka*, Općina Vir, Vir, 2001.
6. Batović, I., Batović, Š., »Zemljopisni i kulturno-povijesni pregled Vrsi«, u: *Zadarska smotra*, XLII-, Zadar, 1993., str. 203-258.
7. Batović, Š., » Sv. Jakov, Vrsi – rimska villa rustica i starohrvatsko groblje«, u: *Arheološki pregled*, 22., Beograd, 1981., str. 85-90.
8. Batović, Š., »Novija istraživanja prapovijesti u biogradskom kraju«, u: *Biogradski zbornik 1 (Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenog 1988. godine)*, (ur.) Šime Batović, Zadar, 1990., str. 85-195.
9. Batović, Š., Suić, M., Belošević, J., *Nin : povijesni i umjetnički spomenici*, Zadar : Arheološki muzej Zadar, 1979.
10. Begović, V., Schrunck, I., »Preobrazbe rimskih vila na istočnom Jadranu u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku«, u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 18 No. -, 2001., str. 157-171.
11. Begović, V., Schrunck, I., »Rimske vile Istre i Dalmacije I. dio: pregled lokaliteta«, u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 19, 2002., str. 113-130.
12. Begović, V., Schrunck, I., »Rimske vile Istre i Dalmacije, II. dio: tipologija vila«, u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 20, 2003., str. 95-112.
13. Belošević, J., »Nekoliko neobjelodanih radnosrednjovjekovnih arheoloških nalaza s područja sjeverne Dalmacije«, u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 26 (13), 1987., str. 141-163.
14. Belošević, J., »Osvrt na konačne ishode istraživanja položaja Crkvine u selu Galovcu kod Zadra«, u: *Diadora: glasilo Arheološkog muzeja u Zadru*, 18 – 19, 1997., str. 301-350

15. Belošević, J., »Osvrt na rezultate istraživanja lokaliteta »Crkvina« u selu Galovac kod Zadra u 1989. godini«, u: *Radovi. Razdio povijesnih znanosti*, 29 (16), 1990., str. 231-239.
16. Belošević, J., »Predromanička kamena plastika s Crkvine u Galovcu kod Zadra«, u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 35 (22), 1996., str. 149-204.
17. Belošević, J., »Sv. Ivan, Biograd na moru – starohrvatska crkva«, u: *Arheološki pregled*, 12, Beograd, 1970., str. 167-168.
18. Bianchi, C. F., *Kršćanski Zadar*, Zadar: Zadarska nadbiskupija, Matica Hrvatska, 2011.
19. Blaće, Ante, *Razvoj i suvremena preobrazba krajolika Ravnih kotara*, doktorska disertacija, Zagreb: Prirodoslovno-matematički fakultet, 2015.
20. Brunelli, V., *Storia della citta di Zara : dai tempi piu remoti sino al 1409*, Venecija, 1912.
21. Budak, N., *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, Zagreb : Leykam, 2018.
22. Burić, T., »Korlat kraj Benkovca«, u: *Hrvati i Karolinzi. Drugi dio, Katalog*. ur. Ante Milošević., Split : Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000., str. 276.
23. Burić, T., Delonga, V., »Šopot kod Benkovca - srednjovjekovni lokalitet«, u: *Obavijesti / Hrvatsko arheološko društvo*, Zagreb, 1984., 47-48.
24. Buškariol, F., »Istraživanja don Luke Jelića u Biogradu na Moru na položaju Glavica – Biogradski spomenici I«, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 27 No. 1, 1988., str. 21-55.
25. Cambi, N., »Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali«, u: *Materijali XII (IX. kongres arheologa Jugoslavije)*, Zadar, 1976., str. 239–282.
26. Delonga, V., »Crtice iz ranosrednjovjekovne epigrafike«, u: *Opuscyla archaeologica*, Vol. 23-24 No. 1, 1999., str. 327-335.
27. Delonga, V., »Kameni spomenici s "Begovače" u Biljanima donjim kod Zadra«, u: *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III, No. 20, 1990., str. 85-110.
28. Delonga, V., »Predromanički spomenici iz crkve sv. Martina u Lepurima kod Benkovca«, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 35 No. 1, 1995., str. 303-324.
29. Delonga, V., »Starohrvatska crkva na " Mastirinama " u Kašiću kod Zadra«, u: *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 18., 1988., str. 39-89.

30. Delonga, V., Jakšić, N., Jurković, M., *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj*, Split : Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2001.
31. Delonga, V., *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika – Split, Split, 1996.
32. Domijan, M, Petricioli, I., Vežić, P., *Sjaj zadarskih riznica*, katalog izložbe Sakralna umjetnost na području Zadarske nadbiskupije od 4. do 18. stoljeća, Zagreb, 1990.
33. Domijan, M., »Crkva Sv. Andrije na Vrgadi nakon posljednjih istraživačkih i konzervatorskih radova«, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 13, 1983., str. 123-138.
34. Domijan, M., »Obnova graditeljske baštine na području djelovanja Konzervatorskog odjela u Zadru«, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 24/25, 1999., str. 151-170.
35. Dubolnić Glavan, M., Maršić, D., »Monumentalna nadgrobna arhitektura i reljefna skulptura rimske Enone (Aenona)«, u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, No. 61, 2019., str. 5-46.
36. Dubolnić, M., »Argyrumtum i njegov teritorij u antici«, u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, No. 49, 2007., str. 1-58.
37. Fabijanić, T., »Grob 13 s lokaliteta Vir – Smratine«, u: *Diadora : glasilo Arheološkog muzeja u Zadru*, Vol. 33-34 No. 33-34, 2020., str. 381-395.
38. Filipi, A. R., »Ninske crkve u dokumentima iz godine 1575. i 1603.«, u: *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, sv. 16-17, 1969., str. 549-596.
39. Fisković, I., »O grobnim spomenicima u srednjovjekovnoj Dalmaciji«, u: *Dometi*, 5, Rijeka, 1985., 33-54.
40. Gabrić, N., »Neobjavljeni starohrvatski spomenici u arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju«, u: *Kačić. Zbornik Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja*, Sv.6, 1974., str. 39-51.
41. Glavičić, A., »Arheološki nalazi iz Senja i okolice (VI.)«, u: *Senjski zbornik : prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, Vol. 10-11 No. 1, 1984., str. 7-28.
42. Glavičić, A., »Pregled starokršćanske i srednjovjekovne baštine Like, Podgorja i grada Senja«, u: *Senjski zbornik : prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, Vol. 30 No. 1, 2003., str. 21-80.
43. Goldstein, I., *Bizant na Jadranu*, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1992.

44. Goldstein, I., *Hrvatski rani srednji vijek*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb., 1995.
45. Goss V., *Early Croatian Architecture: A Study of the Pre-Romanesque*, London : Duckworth, 1987.
46. Gračanin, H., »The history of the eastern Adriatic region from the Vth to the VIIth centuries AD: historical processes and historiographic problems«, u: *AdriaAtlas et l'histoire de l'espace adriatique du VIe s. a.C. au VIIIe s. p.C. Actes du colloque international de Rome (4-6 novembre 2013)*, Yolande Marion - Francis Tassaux (ur.), Bordeaux: Ausonius, 2015., str. 67-97.
47. Gunjača, J., *Starohrvatska baština*, Zagreb : Grafički zavod Hrvatske, 1976.
48. Gunjača, S., »RAD MUZEJA HRVATSKIH STARINA U GODINI 1952.«, u: *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III No. 4, 1955., str. 221-234.
49. Gunjača, S., »Srednjovjekovni Dolac kod Novigrada«, u: *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III No. 8-9, 1963., str. 7-66.
50. Gunjača, S., »TROGODIŠNJI RAD MUZEJA HRVATSKIH ARHEOLOŠKIH SPOMENIKA (1955., 1956. i 1957. godine)«, u: *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III No. 7, 1960., str. 267-281.
51. Gunjača, Z., »Kontrafori, lezene i niše u starohrvatskom graditeljstvu«, u: *Starohrvatska spomenička baština - rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zagreb, 1996., str. 65-74.
52. Gušić, B., »Naseljavanje Like do Turaka«, u: *Znanstveni skup "Lika u prošlosti i sadašnjosti"*, Historijski arhiv u Karlovcu, Zbornik, 5, 39, 1973., str. 13-63.
53. Gušić, B., »Prilog etnogenezi nekih starohrvatskih rodova«, u: *Povijest grada Nina*, ur. Novak, G., Maštrović, V., Zadar : Institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1969., str. 449-478.
54. Hrvatska enciklopedija, Dalmacija, <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=13743>, (pregledano 25.9.2020.)
55. *Hrvatski arheološki godišnjak* (HAG), 5 / 2008, MK RH, Zagreb, 2009.
56. *Hrvatski arheološki godišnjak* (HAG), 6/1 / 2009, MK RH, Zagreb, 2010.
57. Ilakovac, B., »Vranska regija u rimsko doba«, u: *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 18, Zadar, 1971., str. 75-136.
58. Izvještaj Upraviteljstva Hrvatskoga starinarskoga društva u kninu o društvenom radu i napredku kroz zadnji tromjesec«, u: *Starohrvatska prosvjeta*, vol. IV, br. II, 1898., str. 104.

59. Jakšić, N., »Arheološka istraživanja razorene crkvice. Sv. Martina u Lepurima kod Benkovca«, u: *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III No. 27, 2000b, str. 189-200.
60. Jakšić, N., »Crkve na Begovači i problem starohrvatskih nekropola«, u: *Diadora*, 11, Zadar, 1989., str. 407–433.
61. Jakšić, N., »Croatian Art in the Second Half of the Ninth Century«, u: *Hortus Artium Medievalium*, Vol. 3 No. 3, 1997b, str. 41-54.
62. Jakšić, N., »Klesarska radionica iz vremena kneza Branimira«, u: *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III No. 22, 1995., str. 141-150.
63. Jakšić, N., »Novi natpis s imenom kneza Branimira«, u: *Munuscula in honorem Željko Rapanić*, ur. Jurković, M., Milošević, A., Sveučilište u Zagrebu - Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek, Motovun, 2012., str. 213-221.
64. Jakšić, N., »Preživjele ranokršćanske crkve u srednjovjekovnoj ninskoj biskupiji«, u: *Diadora*, 15, 1993., str. 127-144.
65. Jakšić, N., »Rovanjska pod Velebitom«, u: *Hrvati i Karolinzi: Rasprave i vrela*, (ur.) Ante Milošević, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000e., str. 330-331.
66. Jakšić, N., »Srednjovjekovne Kamenjane s crkvama sv. Jurja i sv. Luke; problem ubikacije i identifikacije«, u: *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III, No. 17, 1987., str. 111-130.
67. Jakšić, N., »Srednjovjekovni sabor plemenitih Hrvata II Podbrižanima«, u: *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III No. 25, 1998., str. 109-126.
68. Jakšić, N., »TOPOGRAFIJA PRAVCA VIA MAGNA CESTA VOCATA TENDENS PER LUCAM«, u: *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III No. 14, 1984.
69. Jakšić, N., »Vladarska zadužbina sv. Bartula u srednjovjekovnom selu Tršci«, u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, No. 42, 2000c, 17-64.
70. Jakšić, N., *Arte e architettura, I Croati, christianesimo, cultura, arte*, Citta del Vaticano, 1999., str. 81-99.
71. Jakšić, N., *Benkovac i okolica u srednjem vijeku*, Split : Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000d.
72. Jakšić, N., *Hrvatski srednjovjekovni krajobrasi*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2000a.
73. Jakšić, N., *Kiparsko klesarske radionice u Dalmaciji od 9. do 12. stoljeća*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zadar, 1986.
74. Jakšić, N., *Klesarstvo u službi evangelizacije – studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*, Split : Književni krug ; Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2015.

75. Jakšić, N., *Nin – prva hrvatska biskupija*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 1997a.
76. Jakšić, N., Predromaničko kiparstvo u KATALOG, 1997c, str. 13-39.
77. Jakšić, N., *Srednjovjekovni zabati oltarskih ograda u Dalmaciji*, magistrski rad (mentor: Ž. Jiroušek), Filozofski fakultet, Zagreb, 1980.
78. Jarak, M., »O karolinškim i bizantskim utjecajima u starohrvatskoj arhitekturi Trpimirova doba«, u: *Opuscula archaeologica*, vol. 22, br. 1, 1998, str. 119-128.
79. Jelić, L., »Povjesno-topografske crtice biogradskom primorju«, u: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 3 No. 1, 1898., str. 30-126.
80. Jelić, L., *Dvorska kapela sv. Križa u Ninu : s uvodom o starohrvatskoj Ninskoj župi i o istraživanju starohrvatskih spomenika u Ninu, a s dodatkom o postanku dalmatinsko-persijskoga kružno-kubetnoga graditeljskoga tipa*, Knjižara Jugoslavenske akademije, Zagreb, 1911.
81. Jelovina, D., »Nikola Jakšić, Crkve na Begovači i problem starohrvatskih nekropola«, u: *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III, No. 20, 1990., str. 301-308.
82. Jelovina, D., Vrsalović, D., »Srednjovjekovno groblje na "Begovači" u selu Biljanima Donjim kod Zadra«, u: *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III No. 11, 1981., str. 55-136.
83. Jordan Knežević, A., »O problemu ubikacije ranosrednjovjekovnih bazilika sv. Ivana Evanđeliste i sv. Tome u Biogradu na moru«, u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, Vol. 62 No. -, 2020., str. 5-30.
84. Jordan Knežević, A., »Prilog istraživanju liturgijskih ambijenata u crkvenoj arhitekturi sa zadarskog područja u ranokršćanskom i ranosrednjovjekovnom razdoblju«, u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, No. 59, 2017., str. 21-52.
85. Josipović, I., »Biogradska predromanička skulptura«, u: *Ars Adriatica*, No. 7, 2017., 65-82.
86. Josipović, I., »Dva ranosrednjovjekovna ciborija iz Lepura kod Benkovca«, u: *Zbornik radova sa Znanstvenog skupa "Dani Sjepana Gunjače 2"*, Šeparović, T. (ur.), Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2012a. str. 49-62
87. Josipović, I., »Majstor koljanskog pluteja« u stilskom razvrstavanju predromaničke skulpture iz Galovca kod Zadra«, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, No. 34, 2010. , str. 7-18.
88. Josipović, I., »Nova zapažanja o trabeaciji oltarne ograde iz Šopota kod Benkovca«, u: *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III, No. 42, 2015., str. 133-143.

89. Josipović, I., »Prijedlog za čitanje imena kneza Mislava na natpisu s Begovače«, u: *Archaeologia Adriatica*, Vol. 6 No. 1, 2012b., str. 129-148
90. Josipović, I., »Prilog Trogirskoj klesarskoj radionici«, u: *Ars Adriatica*, 1, 2011., str. 97-108.
91. Josipović, I., »Radionica plutejâ zadarske katedrale«, u: *Ars Adriatica* 4 2014., str. 43-62.
92. Josipović, I., »Tri nova posvetna natpisa s imenima hrvatskih vladara iz karolinškog perioda«, u: *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III No. 44-45, 2018.b, 137-151.
93. Josipović, I., *Pridraga u zaleđu Zadra*, Split : Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2018.a
94. Juraga, B., »Srednjovjekovni kameni spomenici na području Biograda.«, u: *Diadora*, 9, 1980., str. 445-492.
95. Jurić, R., »Novija istraživanja srednjovjekovnih groblja na zadarskom području«, u: *Histria Antiqua*, 8, 2002., str. 295-312.
96. Jurić, R., »Arheološka istraživanja crkve sv. Petra i njezina okoliša u Starigradu Paklenici«, u: *Senjski zbornik : prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, Vol. 40 No. 1, 2013., str. 647-656.
97. Jurić, R., »Crkva sv. Petra u Starigradu-Paklenici«, u: *Senjski zbornik : prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, Vol. 30 No. 1, 2003., str. 649-657.
98. Jurić, R., »Istraživanje srednjovjekovnih nalazišta u Korlatu kod Benkovca«, u: *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III, No. 34, 2007., str. 267-280.
99. Jurić, R., »Srednjovjekovni spomenici na biogradskom području«, u: *Biogradski zbornik 1 (Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenog 1988. godine)*, (ur.) Šime Batović, Zadar, 1990., str. 279-328.
100. Jurković, M., »Predromanički šesterolisti Dalmacije, Problem funkcije«, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 35, No. 1, 1995., str. 225-238.
101. Jurković, M., »Arhitektura karolinškog doba«, u: *Hrvati i Karolinzi: Rasprave i vrela*, (ur.) Ante Milošević, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000., str. 164-189.
102. Jurković, M., »Crkve s westwerkom na istočnom Jadranu«, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 26 No. 1, 1986., str. 61-85.
103. Jurković, M., »Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu«, u: *Starohrvatska prosvjeta* III/20, 1992., str. 191-213.

104. Jurković, M., »Monumentalni pejzaž Hrvatske u 11. stoljeću«, u: *Zvonimir, kralj hrvatski*. Zbornik radova, (ur.) Ivo Goldstein, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1997., str. 165–182.
105. Jurković, M., »Ostaci crkve nepoznata titulara«, u: *Hrvati i Karolinzi. Drugi dio, Katalog*. ur. Ante Milošević., Split : Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000., str. 190-191.
106. Karaman, Lj., *Iz kolijevke hrvatske prošlosti : historijsko-umjetničke crtice o starohrvatskim spomenicima*, Zagreb : Matica hrvatska, 1930.
107. Karin: Otkriveni temelji crkve sv. Vida«, https://www.franjevcisplit.hr/index.php?option=com_content&view=article&id=7623&Itemid=5, (pregledano 20.3.2020.)
108. Karin: Otkriveni temelji crkve sv. Vida«, u: *Vjesnik Franjevače provincije Presvetog Otkupitelja*, Godina XLVII, br. 6, Split, 2018., str. 365.
109. Katić, M., »Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu«, u: *Opvscvla archaeologica*, Vol. 27 No. 1, 2003., str. 523-528.
110. Klaić, N., Petricioli, I., *Zadar u srednjem vijeku do 1409*. Zadar: Filozofski fakultet Zadar, 1976.
111. Klaić, N., *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb : Školska knjiga, 1971.
112. Klarić, M., »Važan neopažen natpis iz hrvatske prošlosti na nadvratniku crkve Bl. Gospe u Tukljači«, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Split, 1932., str. 200-226.
113. Lovrić, F., *Transformacija kulturnog pejzaža zadarskog arhipelaga od 4. do 11. stoljeća*, diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019.
114. M. Klarić, »Kako je došlo do otkrića novonađenog spomenika hrvatskog kneza Branimira u Sopotu kod Benkovca«, u: *Obzor*, br. 142, str. 5; 144, str. 5; 147, str. 5; 148, str. 5.
115. Magaš, D. »Osnovna geografska obilježja - Zadarska županija«, u: *Zadarska županija*, (ur.) Vanjak, R. ZADIZ – Zadar, 2001.
116. Magaš, D., »Vir. Prilog geografskim istraživanjima u zadarskoj regiji«, u: *Radovi Centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 24, Zadar, 1977., str 5–51.
117. Marasović, T., »Regionalizam u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Dalmacije«, u: *Starohrvatska prosvjeta* III ser., sv. 14., Zagreb, 1984., str. 135-158.

118. Marasović, T., *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji, 1. Rasprava*, Split : Zagreb : Književni krug Split : Muzej hrvatskih arheoloških spomenika ; Arhitektonski fakultet Sveučilišta, 2008.
119. Marasović, T., *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji, 2. korpus arhitekture Kvarner i sjeverna Dalmacija*, Književni krug: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split; Arhitektonski fakultet Sveučilišta, Zagreb, 2009.
120. Marasović, T., *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Split: Književni krug, 1994.
121. Marijan, L. (ur.), *Sedamnaest stoljeća zadarske Crkve: Zbornik radova sa znanstvenog skupa o 1700. obljetnici mučeništva sv. Stošije (Anastazije)*, Zadar, 16. – 18. studenoga 2004., svezak I. (Od ranokršćanskog razdoblja do pada Mletačke Republike), Zadarska nadbiskupija – Sveučilište u Zadru, Zadar 2009.
122. Maršić, D., »Prilog poznavanju limitacije agera antičkog Zadra«, u: *Razdio povijesnih znanosti*, Svezak 32 Br. 19., 1992., str. 105-116.
123. Marun, L., »Ruševine crkve Sv. Luke na Uzdolju kod Knina s pisanom uspomenom hrv. kneza Mutimira«, u: *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. I No. 3-4, 1927., str. 272-315.
124. Marun, L., *Starinarski dnevници*, Split : Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1998.
125. Matijašić, R., *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Leykam International d.o.o., Zagreb, 2009.
126. Matijašić, R., *Povijest hrvatskih zemalja u antici od Dioklecijana do Justinijana*, Leykam International d.o.o., Zagreb, 2012.
127. Migotti, B., »Vrste i namjene ranokršćanskih zdanja u Dalmaciji«, u: *Radovi: Razdio povijesnih znanosti Sveučilista u Splitu*, 34, 1994., str. 113-144.
128. Miletić, Ž., »Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone«, u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 32 (19), 1993., str. 117-150.
129. Milošević, A., »Nove akvizicije Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika od 1995-2000«, u: *Starohrvatska prosvjeta*, III. serija, svezak 27, Split, 2000., 327-332.
130. Milotić, I., *Rimska cestovna baština na tlu Hrvatske*, Zagreb : Hrvatsko društvo za ceste VIA-VITA, 2010.
131. Mirnik, I., »Nalazi starog novca u Benkovcu i okolici«, u: *Benkovački kraj kroz vjekove*, Zbornik 1, 1987., str. 83-100.
132. Mišković, A., »Liturgijska oprema i arhitektonska plastika iz trikonhosa u Pridragi i Bilicama na izmaku kasne antike«, u: *Ars Adriatica*, No. 5, 2015., str. 7-20.

133. Mišković, A., *Liturgijski ambijenti i instalacije ranokršćanskog razdoblja na zadarskom području*, doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2012.
134. Nedved, B., »Biogradski kraj u rimsko doba«, u: *Biogradski zbornik 1 (Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenog 1988. godine)*, (ur.) Šime Batović, Zadar, 1990., str. 213–246.
135. Ostojić, I., *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*. Sv. 2, Benediktinci u Dalmaciji, Split : Benediktinski priorat - TKON, 1964.
136. Petricioli, I., »Spomenici romaničke i gotičke arhitekture u benkovačkom kraju«, u: *Benkovački kraj kroz vjekove*, Zbornik I, Benkovac, 1987., str. 113-120.
137. Petricioli, I., »Crkva sv. Jurja u Ravanjskoj«, u: *Starohrvatska prosvjeta*, III., 1963., str. 177-184.
138. Petricioli, I., »Graditeljska djelatnost rogovskog opata Petra Zadrana«, u: *Biogradski zbornik 1 (Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenog 1988. godine)*, (ur.) Šime Batović, Zadar, 1990a., str. 381-396.
139. Petricioli, I., »Oko datiranja umjetničkih spomenika ranog srednjeg vijeka«, u: *Gunjačin zbornik*, Zagreb, 1980.
140. Petricioli, I., »Osvrt na ninske građevinske i umjetničke spomenike srednjeg i novog vijeka«, u: *Radovi instituta JAZU*, 1969., str. 299-354.
141. Petricioli, I., *Od Donata do Radovana: pregled umjetnosti u Dalmaciji od 9. do 13. stoljeća*. Split : Književni krug, 1990.
142. Petricioli, I., *Srednjovjekovnim graditeljima u spomen*, Split: Književni krug, 1996.
143. Ranokršćanska i romanička crkva su istražene i konzervirane, još se istražuje u njihovoj neposrednoj blizini pronađena kamena nastamba «, <https://www.zadarskilist.hr/clanci/23112018/ranokrscanska-i-romanicka-crkva-su-istrazene-i-konzervirane-jos-se-istrazuje-u> (pregledano 20.6.2020.)
144. Raukar, T., *Hrvatsko srednjovjekovlje : prostor, ljudi, ideje*, Zagreb : Školska knjiga : Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1997.
145. Stagličić, M., »Doprinos sakralnoj arhitekturi u zadarskoj regiji«, u: *Biogradski zbornik 1 (Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenog 1988. godine)*, (ur.) Šime Batović, Zadar, 1990., str. 251-262.
146. Strika, Z., »Početci i razvoj ninske Crkve do dolaska franačkih misionara u hrvatske krajeve«, u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, No. 53, 2011.

147. Suić, M., »Arheološka istraživanja u Mulinama na otoku Ugljanu«, u: *Ljetopis JAZU*, knj. 64, Zagreb, 1957., str. 230-249.
148. Suić, M., »Bizantski limes na istočnoj obali Jadrana«, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 35 No. 1, 1995., str. 133-144.
149. Suić, M., *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb: Golden marketing, 2003.
150. Suić, M., Batović, Š., Belošević, J., *Nin : problemi arheoloških istraživanja*, Zadar : Arheološki muzej u Zadru, 1968.
151. Suić, M., *Zadar u starom vijeku*, Zadar: Filozofski fakultet Zadar, 1981.
152. Škarpa, V., »Popis manjih starinskih predmeta u Biogradu«, u: *Izveštaj četvrte glavne skupštine „Bihaća“, hrvatskog društva za iztraživanje domaće povjesti, izvještaji muzejskih povjerenika i prijatelja, sitne vesti*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 3 No. 1, 1898., str. 232-233.
153. Tomičić, Ž., »Materijalni tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva u Velebitskom podgorju«, u: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 23 No. 1, 1990., str. 139-162.
154. Topografija, Hrvatska enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=61800> (pregledano 10.3.2020.)
155. Uglešić, A., »Još jednom o datiranju ranokršćanskog pluteja iz Posedarja kod Zadra«, u: *Diadora*, 15, 1993., str. 145-156.
156. Uglešić, A., »Neobjelodanjeni nalazi predromaničke kamene plastike s područja sjeverne Dalmacije«, u: *Radovi. Razdio povijesnih znanosti* 31 br.18, 1992a, str. 143-154.
157. Uglešić, A., »Podvršje - Glavčine, rezultati arheoloških istraživanja«, u: *Zbornik o Luji Marunu*, Tomičić Željko, Uglešić Ante (ur.), Šibenik - Zadar - Zagreb: Gradska knjižnica "Juraj Šižgorić" Šibenik, 2009., str. 149-158.
158. Uglešić, A., »Podvršje – Glavčine: Results of the most Recent Research«, u: *Hortus Artium Medievalium*, Vol. 2 No. 23, 2017., 653-665.
159. Uglešić, A., »Tragom ranokršćanskih i predromaničkih spomenika na Dugom Otoku«, u: *Radovi. Razdio povijesnih znanosti* 32 br.19, 1992b, str. 151-176.
160. Uglešić, A., *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, Zadar : Filozofski fakultet u Zadru : Zadarska nadbiskupija, 2002.
161. Uglešić, A.; Čerina, Lj., »Istraživanje crkve sv.Andrije u Zatonu kod Zadra«, u: *Radovi. Razdio povijesnih znanosti*, Svezak 36, Br. 23, 1997., str. 89-98.

162. Uroda, N., »Katalog kamene skulpture s lokaliteta Kula Atlagića«, u: *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III No. 34, 2007., str. 213-247.
163. Uroda, N., »Prilog poznavanju ranokršćanske crkve na lokalitetu Bičina u Polači«, u: *Opuscula archaeologica*, Vol. 34 No. 1, 2010., str. 241-254.
164. Uroda, N., *Biogradska katedrala*, Split ; Biograd na Moru : Muzej hrvatskih arheoloških spomenika; Zavičajni muzej, 2005.
165. Vežić, P., »Dalmatinski šesterolisti - sličnosti i razlike«, u: *Ars Adriatica*, No. 2, 2012., str. 41-74.
166. Vežić, P., »Dalmatinski trikonhosi«, u: *Ars adriatica* No. 1, 2011., str. 27-66.
167. Vežić, P., »Katedrala (sv. Anastazije) u Biogradu«, u: *Diadora : glasilo Arheološkog muzeja u Zadru*, 23, 2009., str. 193-206.
168. Vežić, P., »Ninska crkva u ranom srednjem vijeku - problem kontinuiteta i rezultati arheoloških istraživanja«, u: *Starohrvatska spomenička baština - rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža : zbornik radova znanstvenog skupa*, M. Jurković / T. Lukšić (ur.), Zagreb: Muzejsko galerijski centar ; Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta ; Nakladni zavod Matice hrvatske, 1996., str. 87-99.
169. Vežić, P., »O centralnim građevinama Zadra i Dalmacije u ranom srednjem vijeku«, u: *Diadora*, 13, 1991., str. 323-375.
170. Vežić, P., »Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području«, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 12, 1986., str. 162-177.
171. Vežić, P., »Ulomak starokršćanskog pluteja iz Posedarja nedaleko od Zadra«, u: *Diadora*, 14, 1992., str. 291-299.
172. Vežić, P., »Vela Gospa na. Ošljaku«, u: *Diadora*, 14, 1992a., str. 311-324.
173. Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva : arhitektura ranoga kršćanstva u Zadru i na zadarskome području*, Zadar : Arheološki muzej, 2005.
174. Zeman, M., »Problemski pristup istraživanju razvoja i transformacija rimskih »vila«: sklop u Bilicama kod Šibenika kao studija slučaja«, u: *Peristil* 57, 2014a., str. 35-45.
175. Zeman, M., *Transformacije rimskih "vila" na prostoru srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka*, doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2014b.

8. PRILOZI

8.1. POPIS KARATA

1. Istraživana baština zadarskog zaleđa u razdoblju od 4. do 11.st. Izradila: Dora Pejak, podloga: *Esri World Imagery*.
2. Lokaliteti – Velebitsko podgorje od 4. do 11.st. Izradila: Dora Pejak, podloga: *Esri World Imagery*.
3. Lokaliteti – Ninsko područje od 4. do 11.st. Izradila: Dora Pejak, podloga: *Esri World Imagery*.
4. Lokaliteti – Ravni kotari od 4. do 11.st. Izradila: Dora Pejak, podloga: *Esri World Imagery*.
5. Lokaliteti – Biogradsko područje od 4. do 11.st. Izradila: Dora Pejak, podloga: *Esri World Imagery*.
6. Plovni putevi na istočnom Jadranu. Kartu izradio: Ivor Kranjec. Vidi u: Miljenko Jurković, »The Transformation of the Adriatic Islands from Antiquity to the Early Middle Ages«, u: *Change and Resilience: The Occupation of Mediterranean Islands in Late Antiquity*, (ur.) Miguel Ángel Cau Ontiveros and Catalina Mas Florit, 2019., str. 113.
7. Rimske ceste Senia-Burnum i Iader-Salona. Vidi u: Miletić, 1993., str. 124.

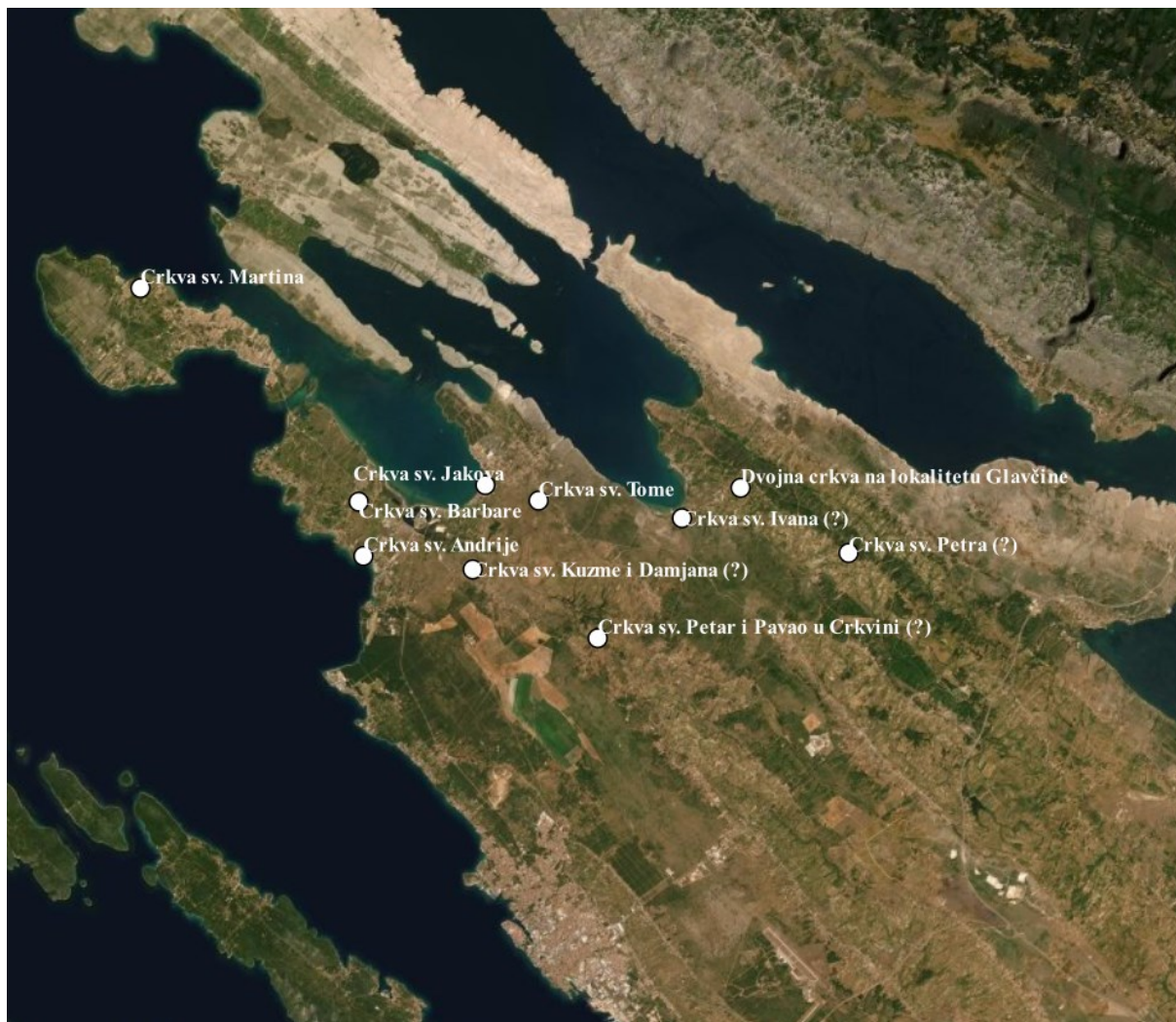
8.2. KARTE

KARTA 1. Istraživana baština zadarskog zaleđa u razdoblju od 4. do 11.st. Izradila: Dora Pejak, podloga: Esri World Imagery.

KARTA 2. Lokaliteti – Velebitsko podgorje od 4. do 11.st. Izradila: Dora Pejak, podloga:
Esri World Imagery.

KARTA 3. Lokaliteti – Ninsko področje od 4. do 11.st. Izradila: Dora Pejak, podloga: *Esri World Imagery*.

KARTA 4. Lokaliteti – Ravni kotari od 4. do 11.st. Izradila: Dora Pejak, podloga: *Esri World Imagery*.

KARTA 5. Lokaliteti – Biogradsko područje od 4. do 11.st. Izradila: Dora Pejak, podloga: *Esri World Imagery*.

KARTA 6. Plovni putevi na istočnom Jadranu. Kartu izradio: Ivor Kranjec. Vidi u: Miljenko Jurković, »The Transformation of the Adriatic Islands from Antiquity to the Early Middle Ages«, u: Change and Resilience: The Occupation of Mediterranean Islands in Late Antiquity, (ur.) Miguel Ángel Cau Ontiveros and Catalina Mas Florit, 2019., str. 113.

KARTA 7. Rimske ceste Senia-Burnum i Iader-Salona. Vidi u: Miletić, 1993., str. 124.

8.3. POPIS SLIKOVNIH PRILOGA

Slika 1. Crkva sv. Juraj u Rovanjskoj. Vidi u: Jelić, 1911., str. 17.

Slika 2. Tlocrt i presjeci crkve sv. Juraj u Rovanjskoj. Vidi: Petricioli, 1963.

Slika 3. Crkva sv. Juraj u Rovanjskoj. Foto: Dora Pejak.

Slika 4-5. Crkva sv. Petar u Starigradu-Paklenici. Foto: Dora Pejak.

Slika 6. Crkva sv. Trojica u selu Tribanj Šibuljina. Foto: Dora Pejak.

Slika 7. Ranokršćanski ulomak ugrađen u prozor romaničke crkve sv. Jakova. Foto: Dora Pejak.

Slika 8. Crkva sv. Toma u Vrsima. Foto: Dora Pejak.

Slika 9. Tlocrt crkve sv. Andrija u Zatonu. Prema: Domijna, Petricioli, Vežić, vidi u: Uglešić, Čerina, 1997., str. 93.

Slika 10. Tlocrt crkve sv. Barbara u Privlaci. Prema: Jelić, vidi u: Petricioli, 1969., 337.

Slika 11-12. Crkva sv. Martin na Viru. Foto: Dora Pejak

Slika 13. Ulomak pluteja iz Žerave. Vidi u: Uglešić, 1992., T. III.

Slika 14-15. Ulomci pronađeni u Radovinu. Vidi u: Belošević, 1987., tabla XLVIII.

Slika 16. Ulomak pluteja iz Ljubačkih stanova. Vidi u: Uglešić, 1992a, T. III. 2.

Slika 17. Pogled iz zraka na lokalitet Podvršje-Glavčine. Izradio: P. Iglić, vidi u: Uglešić, 2017., str. 655.

Slika 18. Tlocrt dvojnih crkava na lokalitetu Podvršje-Glavčine. Izradio: Z. Bakić, vidi u: Uglešić, 2017., 657.

Slika 19. Crkva sv. Duh u Posedarju. Foto: Dora Pejak.

Slika 20. Ulomak ranokršćanskog pluteja iz Posedarja. Vidi u: Uglešić, 1993., str. 146.

Slika 21. Ulomak oltarne ograde iz Posedarja. Vidi u: Uglešić, 1993., str. 148.

Slika 22-24. Crkva sv. Martin u Pridragi. Foto: Dora Pejak.

Slika 25-26. Crkva sv. Mihovil u Pridrag. Foto: Dora Pejak.

Slika 27. Ostaci crkve sv. Jurja u Škabrnji. Foto: Dora Pejak.

Slika 28. Tlocrt faza gradnje crkve sv. Martina u Lepurima. Izradio: M. Košta prema N. Jakšiću, vidi u: Josipović, 2012a., str. 50.

Slika 29-30. Crkva sv. Martin u Lepurima. Foto: Dora Pejak.

Slika 31. Crkva sv. Nediljice u Korlatu. Izradio: Z. Alajberg, vidi u: Jurić, 2007., str. 278.

Slika 32. Tlocrt Crkvine na Begovači u Biljanama Donjim. Prema: S. Gvozdanović-Sekulić, vidi u: Marasović, 2009., str. 250.

Slika 33. Šesterolist u Kašiću. Vidi u: Delonga, 1988., str. 79.

Slika 34. Tlocrt sklopa u Kašiću. Vidi u: Delonga, 1988.

Slika 35. Ulomci iz crkve sv. Marije u Novigradu. Vidi u: Marasović, 2009., str. 235.

Slika 36. Crkva u Šopotu. Foto: Dora Pejak.

Slika 37-38. Ulomci oltarne ograde iz Kule Atlagića. Vidi u: Marasović, 2009., str. 255-256.

Slika 39-40. Tlocrti faza biogradske katedrale. Vidi u: Buškariol, 1988., str. 51-52.

Slika 41. Crkva sv. Ante u Biogradu na Moru. Foto: Dora Pejak.

Slika 42. Crkva sv. Ivana Evanđelista u Biogradu na Moru. Foto: Dora Pejak.

Slika 43-45. Crkva sv. Bartula u Galovcu. Foto: Dora Pejak.

Slika 46. Ostaci crkve sv. Ivana Krstitelja u Tinju. Foto: Dora Pejak.

Slika 47. Ulomak pluteja pronađen na lokalitetu Međine u Tinju. Vidi u: Juraga, 1980., T. VIII.

Slika 48. Crkva u Tukljači. Foto: Dora Pejak.

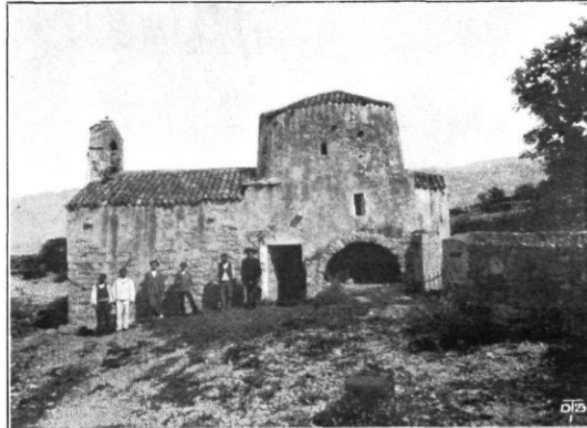
Slika 49. Ulomak grede oltarne ograde iz crkve sv. Mihovila u Rogovu. Vidi u: Marasović, 2009., str. 420.

Slika 50. Tlocrt crkve u Polači. Vidi u: Ilakovac, 1971., str. 134., sl. 16.

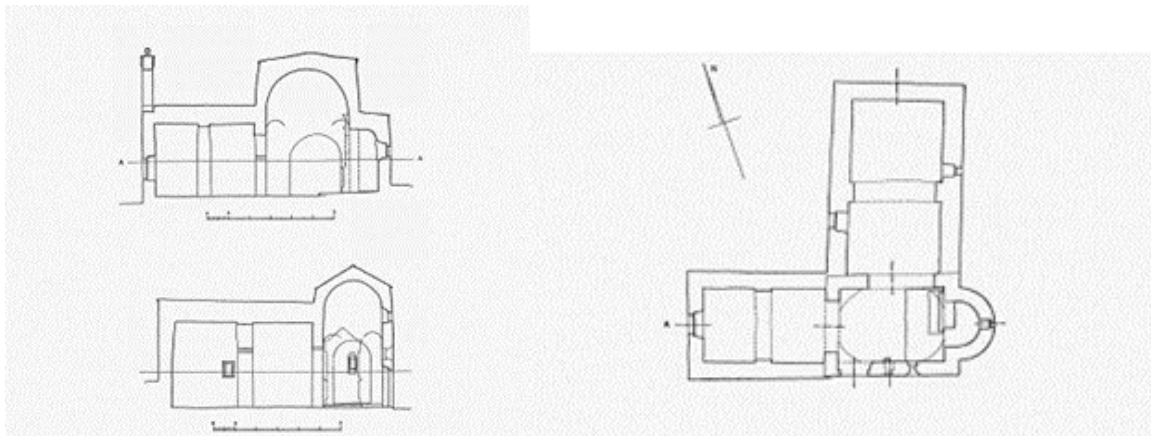
Slika 51. Taminov tlocrt crkve u Polači. Vidi u: Uroda, 2010., str. 245.

Slika 52-53. Crkva sv. Đurđa u Islamu Grčkom. Foto: Dora Pejak.

8.4. SLIKE

Slika 1. Crkva sv. Juraj u Rovanjskoj. Vidi u: Jelić, 1911., str. 17.

Slika 2. Tlocrt i presjeci crkve sv. Juraj u Rovanjskoj. Vidi: Petricioli, 1963.

Slika 3. Crkva sv. Juraj u Rovanjskoj. Foto: Dora Pejak.

Slika 4-5. Crkva sv. Petar u Starigradu-Paklenici. Foto: Dora Pejak.

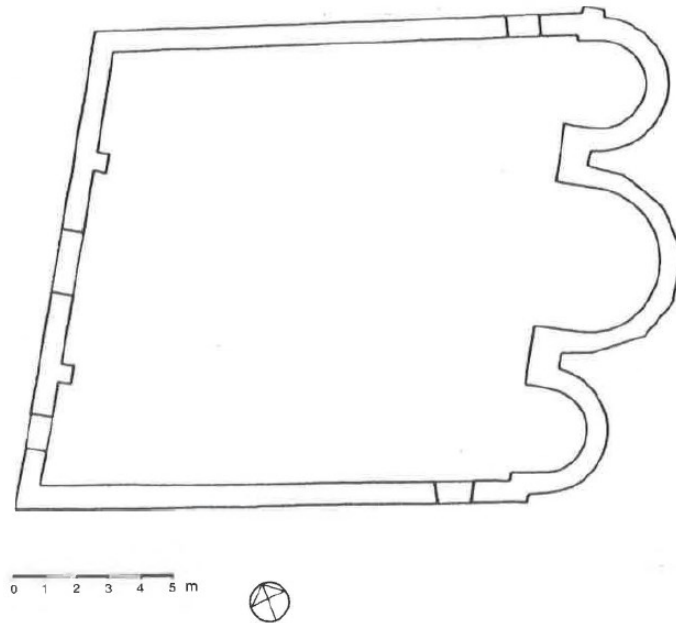
Slika 6. Crkva sv. Trojica u selu Tribanj Šibuljina. Foto: Dora Pejak.

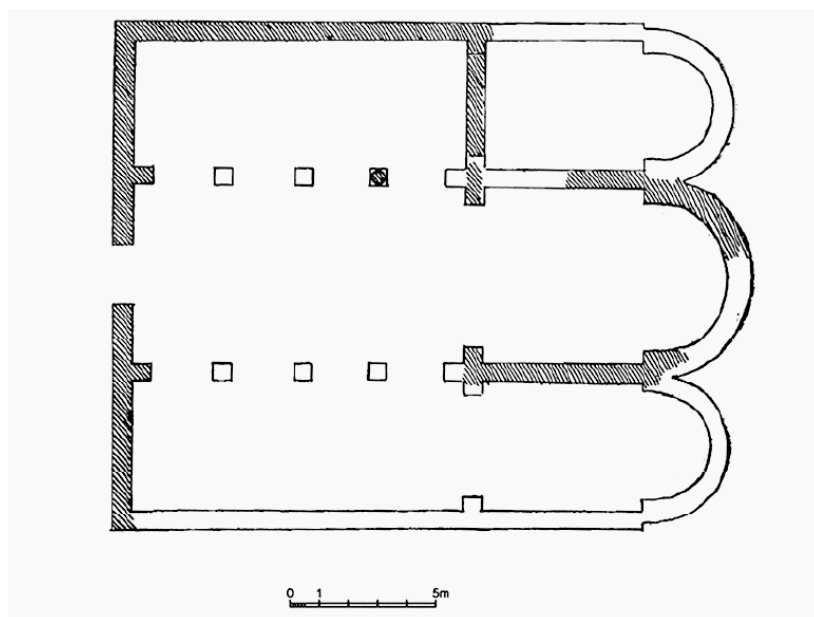
Slika 7. Ranokrščanski ulomak ugrađen u prozor romaničke crkve sv. Jakova. Foto: Dora Pejak.

Slika 8. Crkva sv. Toma u Vrsima. Foto: Dora Pejak.

Slika 9. Tlocrt crkve sv. Andrija u Zatonu. Prema: Domijna, Petricioli, Vežić, vidi u: Uglešić, Čerina, 1997., str. 93.

Slika 10. Tlocrt crkve sv. Barbara u Privlaci. Prema: Jelić, vidi u: Petricioli, 1969., 337.

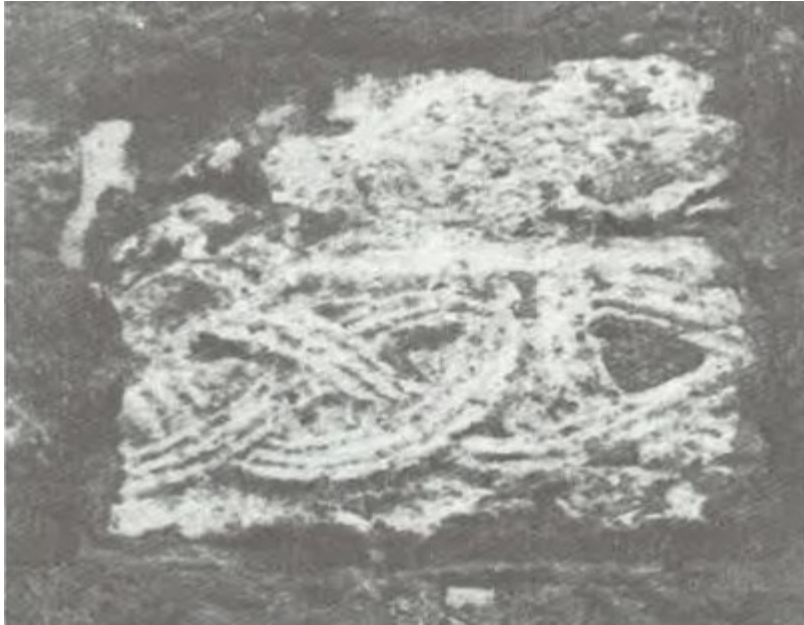
Slika 11-12. Crkva sv. Martin na Viru. Foto: Dora Pejak

Slika 13. Ulomak pluteja iz Žerave. Vidi u: Uglešić, 1992., T. III.

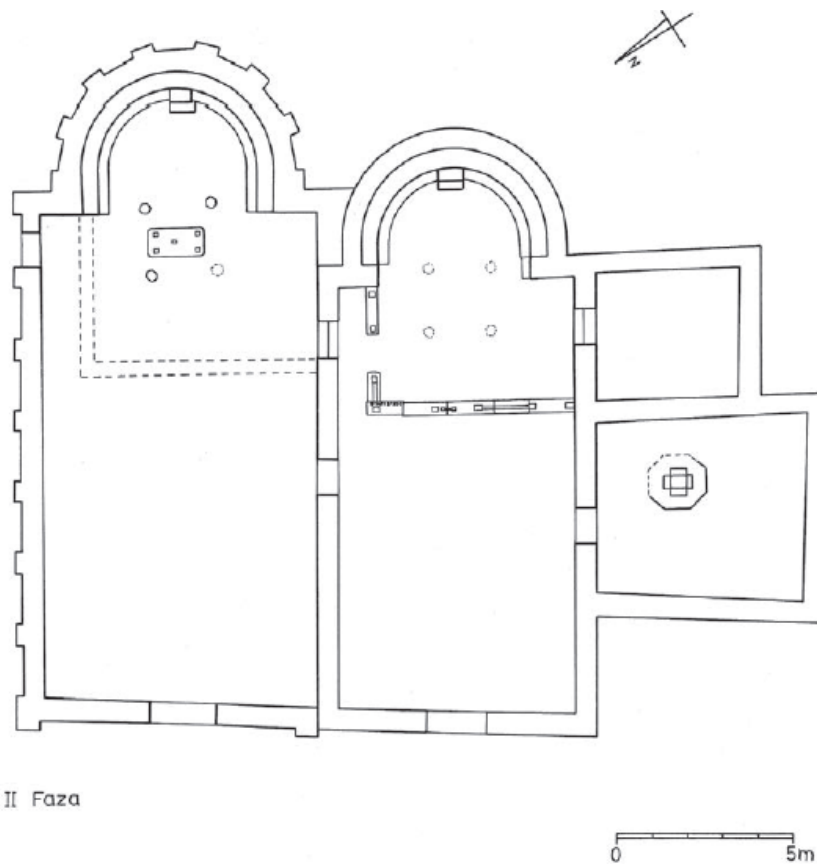
Slika 14-15. Ulomci pronađeni u Radovinu. Vidi u: Belošević, 1987., tabla XLVIII.

Slika 16. Ulomak pluteja iz Ljubačkih stanova. Vidi u: Uglešić, 1992., T. III. 2.

Slika 17. Pogled iz zraka na lokalitet Podvršje-Glavčine. Izradio: P. Igljić, vidi u: Uglešić, 2017., str. 655.

Slika 18. Tlocrt dvojnih crkava na lokalitetu Podvršje-Glavčine. Izradio: Z. Bakić, vidi u: Uglešić, 2017., 657.

Slika 19. Crkva sv. Duh u Posedarju. Foto: Dora Pejak.

Slika 20. Ulomak ranokršćanskog pluteja iz Posedarja. Vidi u: Uglešić, 1993., str. 146.

Slika 21. Ulomak oltarne ograde iz Posedarja. Vidi u: Uglešić, 1993., str. 148.

Slika 22-24. Crkva sv. Martin u Pridragi. Foto: Dora Pejak.

Slika 25-26. Crkva sv. Mihovil u Pridrag. Foto: Dora Pejak.

Slika 27. Ostaci crkve sv. Jurja u Škabrnji. Foto: Dora Pejak.

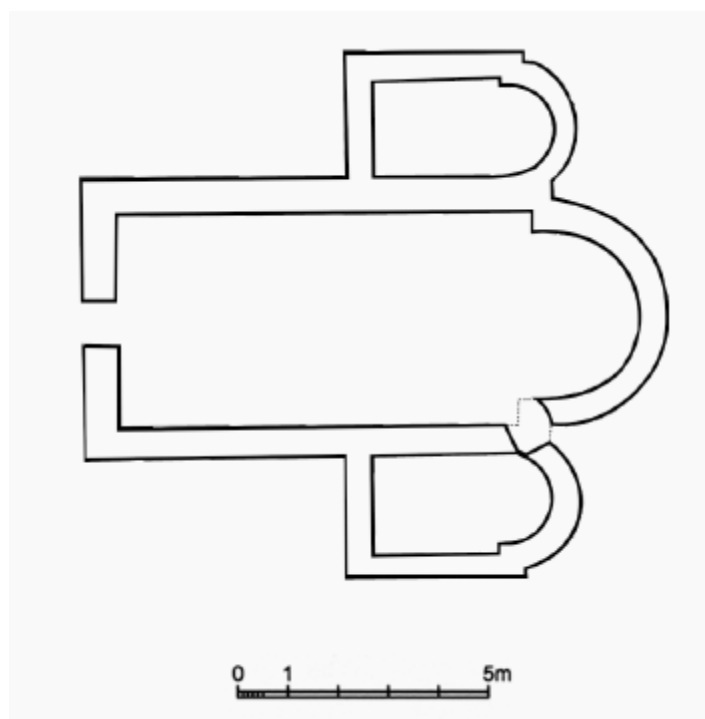
Slika 28. Tlocrt faza gradnje crkve sv. Martina u Lepurima. Izradio: M. Košta prema N. Jakšiću, vidi u: Josipović, 2012a., str. 50.

Slika 29-30. Crkva sv. Martin u Lepurima. Foto: Dora Pejak.

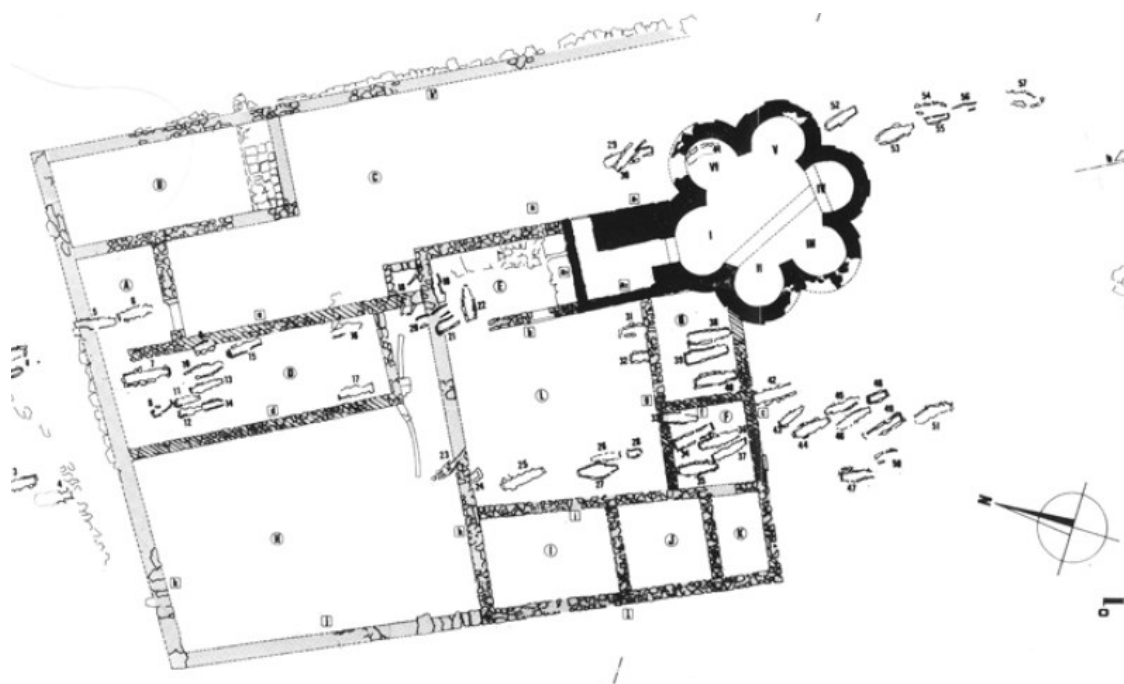
Slika 31. Crkva sv. Nediljice u Korlatu. Izradio: Z. Alajberg, vidi u: Jurić, 2007., str. 278.

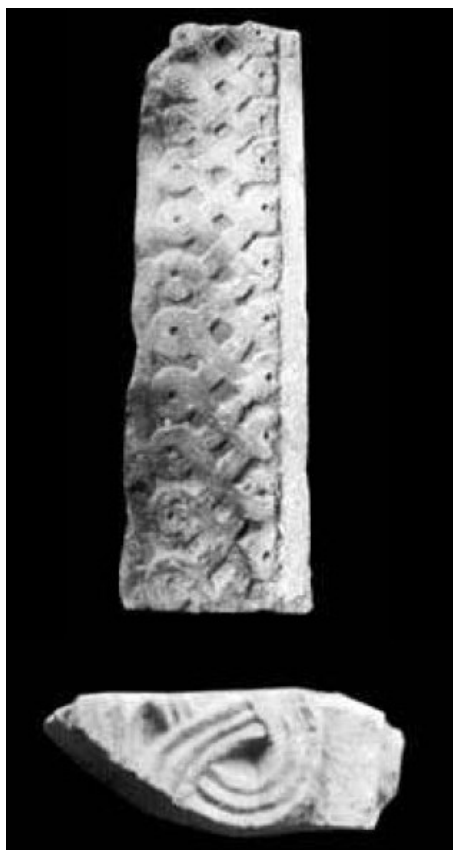
Slika 32. Tlocrt Crkvine na Begovači u Biljanama Donjim. Prema: S. Gvozdanović-Sekulić, vidi u: Marasović, 2009., str. 250.

Slika 33. Šesterolist u Kašiću. Vidi u: Delonga, 1988., str. 79.

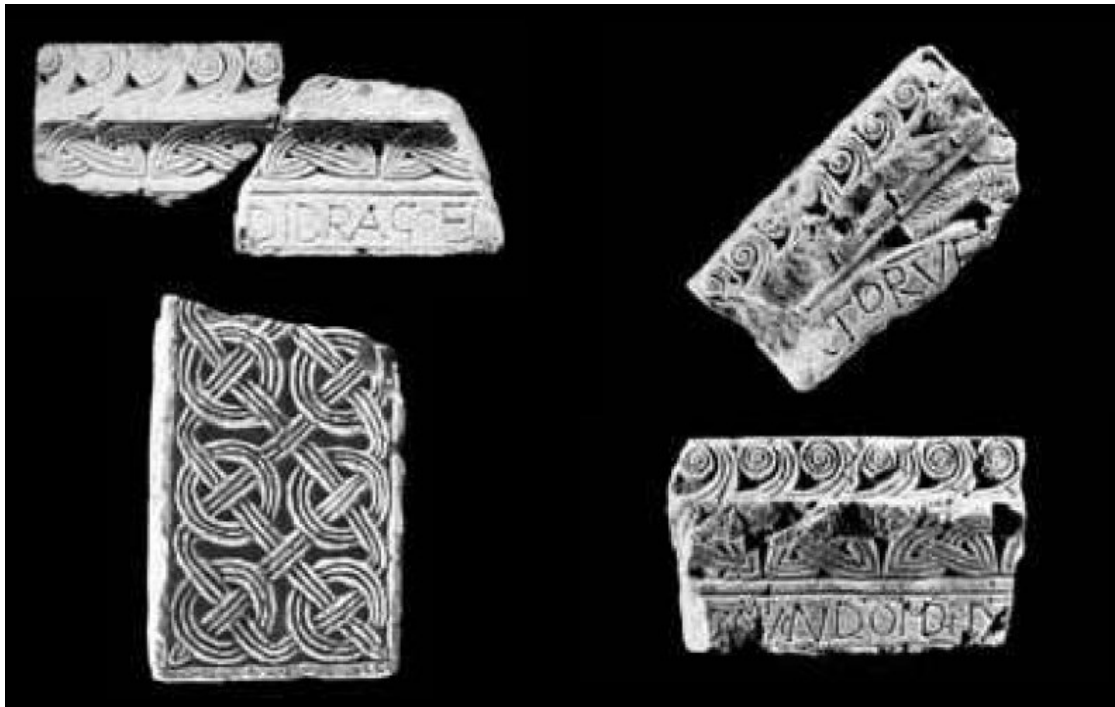
Slika 34. Tlocrt sklopa u Kašiću. Vidi u: Delonga, 1988.

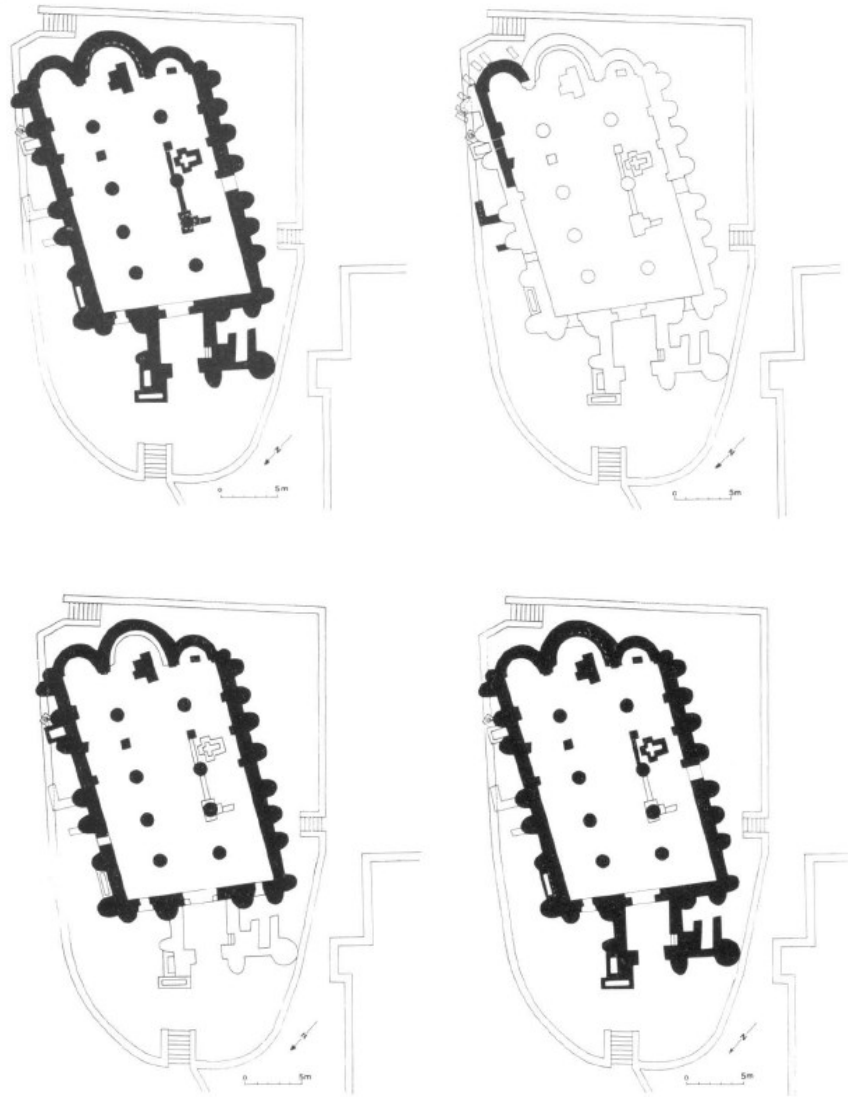
Slika 35. Ulomci iz crkve sv. Marije u Novigradu. Vidi u: Marasović, 2009., str. 235.

Slika 36. Crkva u Šopotu. Foto: Dora Pejak.

Slika 37-38. Ulomci oltarne ograde iz Kule Atlagića. Vidi u: Marasović, 2009., str. 255-256.

Slika 39-40. Tlocrta faza biogradske katedrale. Vidi u: Buškariol, 1988., str. 51-52.

Slika 41. Crkva sv. Ante u Biogradu na Moru. Foto: Dora Pejak.

Slika 42. Crkva sv. Ivana Evangelista u Biogradu na Moru. Foto: Dora Pejak.

Slika 43-45. Crkva sv. Bartula u Galovcu. Foto: Dora Pejak.

Slika 46. Ostaci crkve sv. Ivana Krstitelja u Tinju. Foto: Dora Pejak.

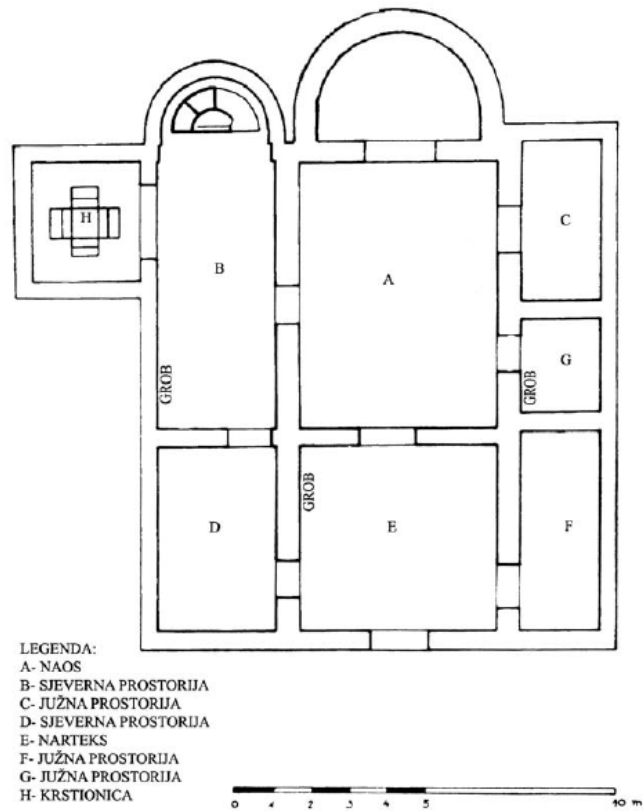
Slika 47. Ulomak pluteja pronađen na lokalitetu Međine u Tinju. Vidi u: Juraga, 1980., T. VIII.

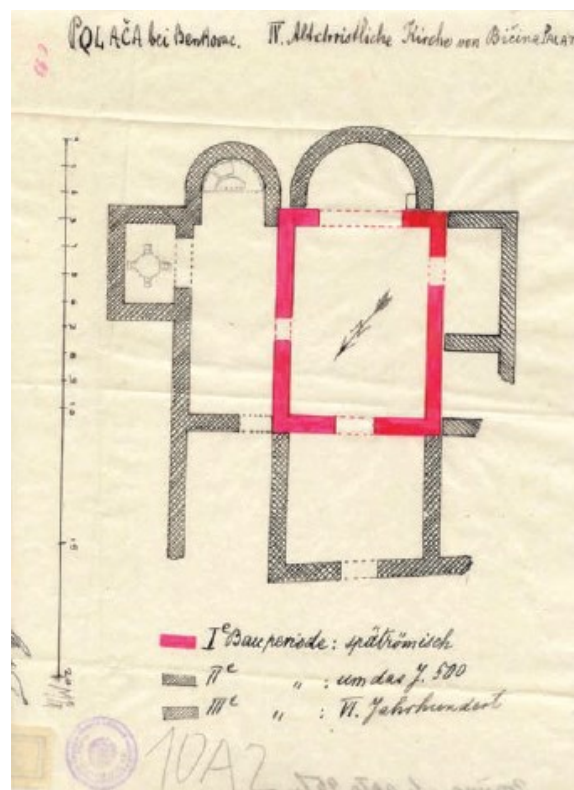
Slika 48. Crkva u Tukljači. Foto: Dora Pejak.

Slika 49. Ulomak grede oltarne ograde iz crkve sv. Mihovila u Rogovu. Vidi u: Marasović,
2009., str. 420.

Slika 50. Tlocrt crkve u Polaći. Vidi u: Ilakovac, 1971., str. 134., sl. 16.

Slika 51. Taminov tlocrt crkve u Polaći. Vidi u: Uroda, 2010., str. 245.

Slika 52-53. Crkva sv. Đurđa u Islamu Grčkom Foto: Dora Pejak.

9. SUMMARY

Master thesis provides a catalogue overview of sacral monuments built between the 3rd and 11th centuries in the Zadar hinterland. The introductory chapters deal with the geographical and historical features of the hinterland, such as topography, historical setting, traffic connections, the beginnings of Christianity and the remains of Roman residential and fortification architecture. The aim of this paper is to create a catalogue of sacred buildings, and the area processed is divided into four subgroups for easier navigation through the work: the Velebit foothills, the Nin area, the Ravni kotari and the Biograd area. Each catalogue unit consists of information on previous research on the church, its architecture, sculpture and dating. Finally, a brief overview of the transformation of the Zadar hinterland is given, together with a description of some open theoretical issues.